

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ

I Fəsil. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının dövlət tənzimlənməsinin nəzəri metodoloji əsasları

- 1.1. Milli İqtisadiyyatda qeyri-neft bölməsinin ixrac potensialının tənzimlənməsinə nəzəri baxış
- 1.2. Ölkənin inkişafında qeyri-neft sektorunun ixrac potensialından səmərəli istifadənin rolunun artması

II Fəsil. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunda ixrac potensialından istifadənin cari vəziyyəti və onun müqayisəli təhlildə qiymətləndirilməsi

- 2.1. Azərbaycanda qeyri-neft bölməsinin inkişaf dinamikası və makroiqtisadi parametrləri
- 2.2. Müasir dövrdə Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun ixrac potensialı və onun qiymətləndirilməsi

III Fəsil. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunda ixrac imkanlarında istifadənin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

- 3.1. Qeyri-neft sektorunda investisiya fəallığının artmasının dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi
- 3.2. Qeyri-neft sektorunda ixrac potensialının tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

NƏTİCƏ

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

GİRİŞ

1994-cü ilin 20 sentyabrında “Əsrin müqaviləsi” bağlandıqdan sonra Milli iqtisadiyyatda böyük bir canlanma yarandı. Ölkəndə əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasına istiqamətlənmiş dövlət siyasəti xarici investorların iqtisadiyyatımıza cəlb edilməsinə səbəb oldu. Ölkənin dayanıqlı iqtisadiyyatını formalaşdırmaq üçün təbii, əmək və həmçinin maddi resurslardan düzgün şəkildə istifadə olunması vacibdir. Son zamanlar ölkənin dayanıqlı və uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədi ilə bir çox tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlər başlıca olaraq qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün başlıca stimul yaratmışdır. Neft vəsaitlərinin sürətli axını ilə əlaqədar iqtisadiyyatın diverfikasiyası başlıca hədəf olaraq seçilmiş və digər sahələrin modernizasiya prosesləri gücləndirilmiş və dövlətin xarici ticarət siyasəti kifayət qədər inkişaf etmişdir.

Hazırda ölkəmizin qarşısında dayanan əsas vəzifələrdən biri ölkədə qeyri-neft bölməsinin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması və başlıca olaraq özəl sektorun inkişaf etdirilməsidir. Bu məqsədlə bir çox stimullaşdırıcı tədbirlər planlaşdırılmış və aidiyyatı qurumlara istiqamətləndirilmişdir edilmişdir. Ölkədə iqtisadi dayanıqlığın təmin edilməsi məqsədi ilə qeyri-neft sektorunun genişləndirilməsi olduqca əhəmiyyətlidir.

Ölkənin qeyri-neft sektorunda sahəsində ixrac potensialının artırılması üçün ilk öncə iqtisadiyyatın diverfikasiyalaşdırılması və müasirləşmə prosesləri reallaşdırılmalı və innovasiyalaşdırma prosesi sürətləndirilməlidir. Bundan başqa, ölkənin təbii resursları və iqtisadi amillər nəzərə alınmaqla qeyri-neft sektoru dərindən tədqiq edilməli və onun potensialı obyektiv şəkildə qiymətləndirilməlidir. Bu proseslərdə əsas vəzifələrdən biri də hazırki dövüdə milli iqtisadiyyatda qeyri-neft bölməsinin ixrac potensialının dərin təhlil edilməsi, adekvat meyarlar əsasında

bu sahənin imkanlarının müəyyənləşdirilməsi, ixrac potensialından istifadənin dövlət tərəfində tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsidir. Statistik göstəricilərə nəzər saldıqda görürük ki, 2015-ci ildə dünya iqtisadiyyatında sabitliyin pozulması və maliyyə bazarlarında yaranan arıb-azalmalar iqtisadi artıma öz mənfi təsirlərini görsətmişdir. Dünya bazarında neftin qiyməti əvvəlki illərlə müqayisədə kəskin şəkildə azalmış və buda ölkəmizin neft sektoruna öz mənfi təsirlərini göstərmişdir. Planlaşdırılmış hədəflərə yiyələnmək üçün qeyri-neft sektorunun inkişafı önə çəkilməmişdir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, qeyri-neft sektorunun inkişafı gələcək prespektivlər üçün iqtisadiyyatın strateji planlaşdırılmasında mühüm əhmiyyət daşımaqdadır. Bütün bu amillər, var olan problemlər “Azərbaycanda qeyri-neft sektorunda ixrac potensialından istifadənin var olan durumu və onun qiymətləndirilməsi” mövzusunda diplom işinin aktuallığını göstərir. Diplom işində qeyri-neft bölməsinin ixrac potensialı və onun artırılması üçün həyata keçirilən tədbirlər göstərilmiş, cari dövrdəki qeyri-neft sektorunun potensialı qiymətləndirilmiş, var olan problemlər tədqiq olunmuş və onların həlli üçünyolları müəyyənləşdirilmişdir.

I FƏSİL. AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İXRAC POTENSİYALININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ METODOLOJİ BAŞLICALARI.

1.1. Milli İqtisadiyyatda qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsinə nəzəri baxış

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonrakı ilk illərdə iqtisadi tənəzzüllə qarşılaşsa da, 1995-ci ildən etibarən iqtisadiyyatda canlanma müşahidə olunmağa başladı. Araşdırmalar göstərir ki, bu canlanmanın başlıca səbəbi neft sektoruna cəlb olunan investisiyaların və bu sektorla əlaqəli tikinti işlərinin artmasıdır. Buna görə də neft və qeyri-neft sektorunda istehsalın artım dinamikasına nəzər yetirdiyimiz zaman, hər iki sektorda iqtisadi artımın eyni səviyyədə olmadığını, qeyri-neft sektorunun iqtisadi artım tempinin daha az olduğunu görürük. Qeyri-neft sektorunun başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu sahədə istehsalın artım sürəti neft sektorundan fərqli olaraq xarici tələbdən ciddi şəkildə asılı deyildir. Bu sektorda real istehsalın artım dinamikası başlıca olaraq cəlb olunmuş investisiyalardan, daxili tələbi səviyyəsində olan dəyişmələrdən, ölkədə aparılan struktur və institusional dəyişikliklərdən daha çox asılıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunda istehsalın real artımı neft sektorundan fərqli olaraq aşağı tempə inisaf etməkdədir. Bunun başlıca səbəbi neft sektoru ilə müqayisədə qeyri-neft sektoruna daha az xarici investisiyaların cəlb olunması və bu sektorun məhsullarına xarici tələbin daha az olmasıdır. Son dövrlərdə ölkə iqtisadiyyatında qeyri-neft sektorunun inkişaf istiqamətində bir çox dəyişikliyə məruz qalmışdır. İstehsalın strukturunda kənd təsərrüfatı, tikinti, rabitə və telekommunikasiya, xidmət sahəsinin çəkisi artmış, sənayenin ümumi istehsaldakı payı aşağı düşmüşdür. Son dövrlərdə qeyri-neft sektorunda **ticarət və sosial xidmət** sahələrinin də xüsusi çəkisi artmaqdadır. Əmtəə

və xidmətlərə olan tələbin artması və bu sektorda əlverişlibiznes mühitinin yaradılması xidmət və ticarət sektorunda yüksək inkişafa səbə olmuşdur. Bu inkişaf daha çox kiçik və orta biznes sahələrində müşahidə olunur

Bildiyimiz ki hər bir ölkənin iqtisadiyyatda sənayenin inkişafı başlıca rola malikdir. Ölkə daxilində makroiqtisadi sabitliyə nail olmaq, ölkənin davamlı iqtisadi-sosial inkişafını təmin etmək və çoxşaxəli iqtisadiyyata sahib olmaq məqsədi ilə müntəzəm ləyaqət regionların sosial iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramları hazırlanır və həyata keçirilir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramlarının ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynadığını mütləq şəkildə qeyd etmək lazımdır. Xüsusi ilə son 10 il ərzində qəbul olunan regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair dövlət proqramları regionlarda iqtisadiyyat canlanmasına, əlverişli biznes mühitinin formalaşmasına, regionlarda qeyri-neft məhsullarının istehsaldakı payının artmasına və nəticə olaraq əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına səbəb olmuşdur. Bu proqramlar çərçivəsində ölkədə iqtisadi artıma nail olmaq məqsədi ilə xüsusi investisiya qoyuluşları həyata keçirilmişdir. Müasir dövüdə cəmiyyətimizin və dövlətin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri də məhz iqtisadiyyat intensiv inkişafına nail olmaq üçün əlverişli şəraitin yaradılması və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsidir.

Ölkə daxilində əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması, bu sahəyə dövlət tərəfindən xüsusi diqqətin ayrılması xarici investorların ölkəyə marağına səbəb olmuşdur. Müasir dövüdə investisiya axınlarının sürətlənməsi nəticəsində qeyri-neft sektorunun inkişafında əhəmiyyətli dərəcədə irəliləyişin olduğunu müşahidə edə bilərik. Ölkə daxilində hərtərəfli iqtisadi-inkişafa nail olmaq məqsədi ilə qeyri-neft sektorunun intensiv inkişafını təmin etmək başlıca rol oynayır. Bu islahatların nəticəsində son dövrlərdə qeyri-neft sektorunun ÜDM-dəki payı əvvəlki illərlə müqayisədə artmaqdadır.

Biliyimiz kimi Son dövrlərdə ölkəyə birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədi ilə əhəmiyyətli addımlar atılmış və bunun nəticəsində kifayət qədər uğurlar qazanılmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki adambaşına düşən investisiyaların həcminə görə Azərbaycan həm Avropa həm də Şərqi ölkələri arasında əhəmiyyətli yerə sahibdir. Neft gəlirlərinin səmərəli idarə olunması məqsədi ilə 29 dekabr 1999-cu ildə Net Fondu yaradıldı. Bu fondun başlıca məqsədi neft sənayesindən ələ edilmiş vəsaiti, lazımı sahələrin inkişafına və sosial-iqtisadi baxımdan əhəmiyyət kəsb edən layihələrin həyata keçirilməsinə yönəldilməsini təşkil etməkdir. Makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması məqsədi ilə neft gəlirlərinin paylanması strategiyası başlıca olaraq qeyri-neft sektorunun inkişaf potensialının artırılması yönəldilməlidir. Var olan infrastrukturun inkişaf etdirilməsi, yeni sənaye mərkəzlərinin yaradılması, onların xərclərinin maliyyələşdirilməsi və dövlət fondlarının maliyyə vəsaiti hesabına kiçik və orta biznes sahələrinin investisiya xərclərinin ödənilməsi məqsədi ilə layihələr həyata keçirilməlidir.

Ölkənin uzunmüddətli makroiqtisadi sabitliyə nail olmasında və qeyri-neft sektorunun inkişaf potensialının artırılmasında dövlət vergi siyasəti də əhəmiyyətli rol oynayır. Qeyri-neft sektorunda investisiyaların birbaşa maliyyələşdirilməsi məhz neft sektorundan gələn gəlirlərin hesabına olmasına baxmayaraq, vergi yükünün yüngülləşdirilməsi qeyri-neft sektorunun inkişaf potensialının artırılması üçün ciddi təsir gücünə malikdir. Neft sektorundan əldə olunmuş gəlirlərin idarə olunması zamanı başlıca diqqət başlıca olaraq qeyri-neft sektorunun inkişafına istiqamətlənmiş investisiya bazasının artırılmasına yönəldilməlidir. Həmçinin bu sahənin inkişafı üçün lazım olan ixtisaslı kadrlar və texnologiyaların yaradılması lazımdır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, müasir dövrdə öz inkişafın təbii sərvətlər, xüsusən də neft hasilatı üzərində qurmuş ölkələrdə dayanıqlı makroiqtisadi sabitliyin təmin

edilməsi qeyri-neft sektorunun inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən olunur. Belə ki, qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafı dövlətin maliyyə bazasının və bununla da onun cəmiyyətin sosial problemlərini həllində təsir vasitələrinin artmasına, ölkədə məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə, insanların iqtisadi davranış keyfiyyətlərinin, ən başlıcaı isə iqtisadi resursların səmərəli istifadəsinə şərait yaradan yeni strukturun yaradılmasına imkan verir. Bu mənada iqtisadiyyat davamlı və effektiv strukturunun yaradılmasının məqsədəuyğun variantı kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsidir. Araşdırmalar göstərir ki, qeyri-neft sektorunda iqtisadi fəaliyyətin kiçik və orta biznes tərəfindən həyata keçirilməsi təkmil rəqabətin təmin olunmasına, müəsisələrin dəyişən bazar şəraitinə asanlıqla adaptasiya olunmalarına, istehsal edilən məhsulun keyfiyyət standartlarının daıım yüksəldilməsinə, menecment, texnologiya və.s sahələrdə inovasiyaların tətbiqinin stimullaşdırılmasına imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Son dövrlər Azərbaycanda aparılan islahatlar sahibkarlığın iqtisadiyyada rolunun yüksəldilməsinə imkan vermişdir. Başqa sözlə desək, iqtisadiyytda aparılan institusional dəyişikliklər, özəlləşdirmə, azad sahibkarlıq hüququn təsbit edən və onunı grçəkləşdirilməsini tənzimləyən hüququ bazanın yaradılması özəl iqtisadi təşəbbüslrin aparıcı rol oynamasına gətirib çıxarmışdır. Ölkədə qeyri-neft sektorunun infratrakturunun inkişafı istiqamətində 1995-ci ildən başlayaraq görülmə işlər bazar iqtisadiyyatının, həmçinin sahibkarlığın çiçənməsinə bilavasitə təsir etmişdir. Bank sektorunun, maliyyə, valyuta, əmtəə, torpə, əmlak bazarlarının inkişafı və.s maliyyətlər investorların Azərbaycan iqtisadiyyatında maraq dairəsini genişləndirmişdir. Son dövrlərdə qeyri-neft sektorunda sahibkarlıq fəaliyyəti mühitinin yaxşılaşdırılması nəticəsində iqtisadiyyatda xrici investorların və milli sahibkarların sarmayə qoyuluşlarının həcmi xeyli artmışdır. Bütün bunlar qeyri-neft sektorunun dövlət tərəfindən ayrılın

diqqətin və dövlətin bu sahədəki gələcək gözləntilərini görə atılan uğurlu addımlarının nəticəsidir. Buların nəticəsi olaraq görə bilərik ki Son dövrlərdə qeyri-neft sektorunun ixra potensialında əhəmiyyətli dərəcədə artım müşahidə olunur

1.2 Ölkənin inkişafında qeyri-neft bölməsinin ixrac potensialından səmərəli istifadənin rolunun artması

Qeyri-neft bölümünün inkişafına xidmət edən və müasir tələblərə cavab verən istehsal, sosial və bazar infrastrukturunu sisteminin yaradılması ölkə iqtisadiyyatının təkmilləşdirilməsinə təkan verir. Azərbaycanda yerli xammala basılacaq naye firmalarının müasir səviyyədə qurulması və yeni firmaların yaradılması istiqamətində geniş tədbirlər sistemi həyata keçirilir. Yaxın perspektivdə ölkədə olad istehsalı, neft-qaz emalı və neft-kimya firmaları, gəmiqayırma və sement zavodlarının insasi nəzərdə tutulmuşdur. Alüminium sənayesinin genişləndirilməsi, öəl böümün istiraki ilə son məhsulun istehsalına qədər texnoloji proseslərin qurulması ölkədə ixrac potensialının genişləndirilməsinə birbaşa təsir göstərəcəkdir. Basia prioritetlərdən biri kimi sənaye firmalarında inovasiya yönümlü texnologiyaların tətbiqinin stimullaşdırılması, ixtisaslaşmış sənaye səhərciklərinin yaradılması göstərmək olar. İqtisadi rayonlar üzrə sənaye səhərciyi infrastrukturunun formalaşdırılması, qeyri-neft emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı dövlət investisiya siyasətinin həcmi daha artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Sənayenin inkişafı strategiyasında xüsusi iqtisadi zonanın yaradılması nəzərdə alınmaqla hər bir iqtisadi rayon üzrə səhərciklərin o cümlədən, Sumqayıtda neft-kimya məhsullarının emalı, Balaxanıda məhsul tullantılarının emalı və Gəncə metal məhsullarının istehsalı üzrə sənaye səhərciklərinin qurulması qeyri-neft bölümünün inkişafında mühüm rol malikdir. Hazırda qeyri-neft bölümünün basla sahələrindən olan masinqayırma sənaye məhsulunun rəqabət qabiliyyətinin

artirilməsi müüüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhsulun rəqabət qabiliyyətinin əsasında onun keyfiyyəti və mükəmməlliyi durur. Məhsulun rəqabət qabiliyyəti aşağıdakı parametrlərinə görə müəyyən olunur

- Məhsulun exniki göstəricilərini müəyyən edən parametrlərə görə;
- Satılan məhsulun rəqabət imkanının kommersiya göstəricilərinə görə təyin olunması
- Məhsulların stisinin təşkili və istifadə olunması ilə qiymətləndirilən rəqabət qabiliyyəti;
- Məhsulların rəqabət qabiliyyəti çoxsaylı texniki iqtisadi göstəricilərlə müəyyən olunur (texnologiyadan və texnikadan istifadənin səmərəliliyi və davamlılığı və s

Aydın ki, neft bölmünün inkişaf etdirilməsi nə qədər iri layihələrlə müsbət olursa da, bununla əhalinin əksəriyyətinin işlə təmin olunmasını reallaşdırmaq qeyri-mümkündür. Buna görə də ölkəmizdə qeyri-neft bölmünün inkişaf etdirilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Qeyri-neft bölmünün ən sürətli inkişaf edən sahələrindən biri informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsidir

Bəs sivilizasiyanın hazırkı **sosial-mədəni** mərhələsində hansısa övlətin və ya xalqın inkişafını müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyaları olmadan təsvir etmək çətindir. Xüsusən də ictimai həyatın bütün sahələri üzrə operativ məlumatların “qəbulu” zərurəti müasir texnologiyalardan istifadəni insan cəmiyyətinin zəruri mənəvi-fizioloji və sosial tələbatlarından birinə çevirir. Bütün dünyada informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının – internet şəbəkəsinin, elektron və rəqəmsal radio-televizya sistemlərinin, eləcə də digər audiovizual vəsaitlərin sürətli inkişafı informasiya kütəslərinin insan həyatında, onun yaşam tərzində mühüm rolə malik olduğunu bir daha qabarıq şəkildə göstərir

İKT sahəsində tətbiq olunan yeniliklərin sonməqsədi, ilk öncə respublikamii regionda rabitə və informasiya texnologiyalarisahəsində tranzit və mərkəzi ölkəə çevirməkdir. Azərbaycanın yaxın illərdə informasiya ixrac edən ölkələrdən biriə çevrilməsi də aparılan uğurlu islahatların başlıq qəsədlərindən birini təşkil edir

Hazırda Respublikanın sənaye potensialının və onun iqtisadi qüdrətinin başlıq metallurgiya və maşınqayırma kompleksi təşkil edir. Son onilliklərdə obyektiv proseslər bu sahələrdə məhsul istehsalı və elmi texniki tərəqqinin nisbətən zəfləsinə səbəb olmuşdur. Lakin artıq ölkədə aparılan iqtisadi islahatlar, böyük məbləğdə sərmayə qoyuluşları qara və əlvan metalurgiya həmçinin maşınqayırma müəssisələrinin başlıq səkildə inkişafına zərərli yaratmışdır.

200-2015-ci illərdə Azərbaycan boru yama, Bakı polad şirkəti, Gəncə gil-torpaq, Suqayıt alyumium, Sumayıt texnoparkı və bir çox müəssisələrdə istehsalın sürətli artımı müşahidə edilməkdədir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, ölkəmizin qara və əlvan metalurgiya həmçinin maşınqayırma kompleksi müəssisələri tam gücü ilə istehsal proseslərini pərpə edirlər. Lakin u firmaların rəqabət qabiliyyətli məhsul buraxılışını təmin etmək üçün keyfiyyətli xammal və materiallardan səmərəli istifadə edilməsi və ətraf mühitə zərərli təsirin azaldılması məsələləri mühüm praktiki əhəmiyyət daşıyan məsələlərdəndir

Azərbaycan Respublikasının güclü potensiala malik qara və əlvan metalurgiya kompleksi var olmalıdır. Brada istifadə olunan texnoloji proseslərdən ətraf mühitə xeyli zərərli maddələr atılır. Oa görə də, belə zərərli maddələrin azaldılması problemi mühüm vəzifə kimi mühəndis və ekoloqların qarşısında durur.

Qara və əlvan metal, onların ərintilərinin istehsalında tətbiq olunan xammal və materiallar, onların ilki emalı üsullarını aradırmaq və bu proseslərin ekoloji

aspektlərini təhlil etmə olduqca vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda 2014-cü ildə və sonrakı üç ildə sosial iqtisad inkişaf proqramlarının uğurla reallaşdırılması üçün kifayət qədər baslıca qoyulur. Belə ki, İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış 2014-2017-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişaf proqramları işlənib hazırlanmışdır.

Azərbaycanın İxracın və İnvestisiyaların Təsviqi Fondu (AZPROMO) fəaliyyətin, eləcə də Azərbaycanın İnvestisiya Sirkəinin yaradılmasının böyük rolu olub. Bundan başqa Sumqayıt Texnologiyalar Parkı, Sumqayıt Kimya-Sənaye Parkı, Gəncə Polad Tökmə Kompleksi, Balaxanı Sənaye Parkı və digər infrastruktur obyektlər kimi mühüm və iri layihələr həyata keçirilir ki, onlar artıq milli iqtisadiyyatın inkişafına öz tövhiələrini verirlər.

Aqrar sənayenin rolu respublika iqtisadiyyatında kifayət qədər yüksəkdir. Odur ki, milli iqtisadiyyatın bu aparıcı sahəsinin tənzimlənməsi və dinamik inkişafı ümumilikdə dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında əhəmiyyətli rolə malikdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində aqrar sahənin, onun tərkib hissəsi ola kənd təsərrüfatının müasir tələblər səviyyəsində qurulması iqtisadi inkişafın baslıca məqsədidir. Aqrar bölmə qeyri-neft bölümünün inkişafının baslıca istiqamətlərdən biridir. Kənd təsərrüfatında yeni resurs qoruyucu texnologiyaların tətbiqi, intensiv amillərdən istifadə olunması istehsalın məhsuldarlığının artmasına, əmtəə və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə birbaşa təsir göstərir. Hal-azırda kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artırılması və onun xərçədə olan potensialının artırılması dölətin iqtisadında olan baslıca hədəflərdəndir.

Respublikamızda qeyri-neft bölümünün inkişafında emal və yeyinti sənayesinin inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də emal və yeyinti sənayesini inkişaf etdirilməsində aşağıda qeyd olunan istiqamətlərdə islahatların həyata keçirilməsi məqsəduyğundur.

- Baki, Gəncə ,Sumqayıt, Lənkəran, Quba, Xaçmaz və digər iri şəhərlərdə yüksək istehsal gücünə malik ət, süd, meyvə sirsəi kombinatlarının yaradılması;
- Rayon və kənd səviyyələrində kiçik və orta ölçülü emal firmalarının və mobil sexərin yaradılması;
- Tara və ükmə materiallarının istehsalı üzrə ixdisaslaşan firmaların yaradılması
- Bütün səviyyələrdə istehsalıçı və emaledici münasibətlərinin lazim olan səviyyədə tənzimlənməsi;

Onuda qeyd etmək lazımdı ki, son dövədə ölkə daxilində aparılan uğurlu siyasət və islahatlar ölkədə emal səayesinin və ən baslıcaı qeyri neft bölümünün daha da sürətlə inkişaf etməsinə zəmin yaratmışdır.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SEKTORUNDA İXRAC POTENSİALINDAN İSTİFADƏNİN VAR OLAN VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLDƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Azərbaycan qeyri-neft sektorunun inkişaf dinamikası və makroiqtisadi parametrləri

Müstəqilliyin bərbasının ilk illərindən başlayaraq Azərbaycan iqtisadiyyatda baş verən tənəzzülün qarşısını alma məqsədi ilə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində 1995-ci ildə buna nail olunmuş və növbəti illərdə iqtisadi artıma nail olunmuşdur. Arşdırmalar göstərir ki, bu artım investisiyaların daha çox cəlb olunduğu neft sektorunun və bu sektorla əlaqədar olaraq tikinti işlərinin sürətlə genişləndirilməsi hesabına baş vermişdir. Başqa sözlə desək, qeyri-neft və neft sektorunda istehsalın artım dinamikası üzrə olan məlumatlar hər iki sektorda iqtisadi artım tempinin eyni sürətli olmadığını, neft sektorunda iqtisadi artım tempinin daha sürətli olduğunu və bununla yanaşı iqtisadi artımın artan düzxətli inkişaf tempinə malik olmadığını göstərir.

Qeyri-neft sektorunun başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu sahədə istehsalın real artım tempi neft sektoru ilə müqayisədə xarici tələbin təsirlərindən ciddi şəkildə asılı deyildir. Bu sektorda real istehsalın artım dinamikası başlıcaən cəlb olunmuş investisiyalardan , daxili tələbin dəyişməsindən, ölkədə aparılan institusional dəyişikliklərdən daha çox asılıdır. Araşdırmalar göstərir ki, neft bölməsindən fərqli olaraq qeyri neft sahəsində istehsalın real artımı nisbətən zəif gedir. Bu xüsusi ilə neft sektoru ilə müqayisədə qeyri-neft sektorunda daha az

xarici investisiyaların yatırılmaı ilə bağılıdır. Lakin, qeyri-neft sahəsində istehsalın real artım dinamikasının neft sektoruna nəzərən xeyli zəif olmasına baxmayaraq onun iqtisadiyyatdakı payı hələdə yüksək olaraq qalır. Ümumilikdə isə qeyri-neft sektorunun hazırki iqtisadi artımda payı nisbətən zəyifdir və bu tendensiya köklü dəyişikliklər həyata keçirilməzsə, neft sektorunun gələcəkdə iqtisadiyyatdakı payı daha da artacaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir sektorun iqtisadiyyatda xüsusi rolu onun əhalinin məşğulluğunda pay, dövlət büdcəsinin formalaşmasındakı rolu, xarici ticarət dövriyyəsidəki mövqeyi ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan, qeyri-neft sektoru insanların böyük əksəriyyətinin maraqlı olduğu bir sahədir. Həmçinin neft sektorunda istehsalın güclü tempdə artmasına baxmayaraq bu sektorda inkaf daha çox kapital tutumlu olduğundan onun ölkə əhalisinin məşğulluğundakı payı nisbətən azdır. Xarici ticarət əməliyyatlarına baxdıqda isə ölkənin ixracı başlıcaən neft məhsulları sayəsində təmin olunur. Bu da qeyri-neft bölməsinin mallarına qarşı xarici tələbin nisbətən az olması ilə bağılıdır. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasında da qeyri-neft sektoru mühüm rol oynasa da büdcə gəlirlərinin artım tempində onun iştirakı zəyifdir və büdcə gəlirlərinin artımında başlıca etibarilə neft sektorunun ödədiyi vergilərin payı daha böyükdür. Qeyri-neft sektorunun ölkə büdcəsinin ümumi daxilomalarında xüsusi çəkisinin böyük olması neft sektorunun verdiyi vergilərin həcmində kiçilmənin dövlət büdcəsinin ümumi dgəlirlərində olan mənfi təsirinin yumuşalmasını təmin edir. Amma neft sektorunun verdiyi vergilərin dövlət büdcəsində olan xüsusi çəkisinin dahada artması dövlət büdcəsinə olan daxilomlarını və xərcləmələrinin neft bazarnın kanyukturasından asılılığını gücləndirir. Belə ki, neft bazarnın kanyukturununun pisləşdiyi illərdə dövlət büdcəsinin ümumi daxilolmaları və bunun məntqi nəticəsi olaraq dövlət büdcəsinin xərcləri aşağı düşmüşdür.

Qeyri-neft sektorunun verdiyi vergilərin həcmnin dahada artması isə bu sahədə sahədə iqtisadi canlamanın başlıca nəticəsidir. Qeyri-neft sektorundan vergi daxilolmaları xarici təsirlərə məruz qalmır və dövlətin fizikal tədbirlərinin sabitliyinə şərait yaradır. Onuda vurğulamaq lazımdır ki, qeyri-neft sektorunun verdiyi vergilərin miqdarının real artımı vergi dərəcələrinin nisbətən aşağı salınması şəraitində baş verir. Buda onu deməyə başlıca verir ki, qeyri-neft sektoru sahəsində vergi yükünün azalması bu sahədə inkişafa və nəticə eytibarı ilə ödənilən vergilərin miqdarınındahadaartmasınaimkanverir.

Son dövrlər qeyri-neft sektorunun sahəvi strukturu ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. İstehsal sferasında yaşanan struktur böhranından sonra, yeni iqtisadi şəraitə uyğun firmalər meydana gəlməyə başlamışdır ki, bu da öz növbəsində qeyri-neft sektorunun yeni strukturunun meydana gəlməsini şərtləndirməkdədir. Qeyri-neft sektorunun yanvara olan eni strukturunun daha da inkişafı iqtisadiyatın tələb və təklif istiqamətində baş verən ciddi struktur dəyişiklikləri ilə bağlıdır. İqtisadiyyatda aparılan struktur və institusional islahatlar istehsalın təklif yöndən inkişafını, ölkəyə gətirilən daxili və xarici investisiyalar, əhalini xərcləmələrinin şəbəkələri, dövlətin apardığı fiskal və monetar siyasətin isə tələb yöndən inkişafını vacib hesab edir. Hər iki tərəfdən olandəyişikliklər qeyri-neft bölməsində istehsalın strukturunu müəyənləşdirir. Qeyri-neft sahəsinin inkişafının təklif yönümdən təmin olunması bir çox istiqamətlərdə həyata keçirilir.özəlləşdirmə başlıcaında müəssələrin yenidən təşkil edilməsi, bazar durumunə uyğunlaşması üçün lazımi mühitin yaradılması; hökumətin inzibati tənzipləmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi və biznes üzərindəki bürokratik maneələrin aradan qaldırılması; vergi dərəcələrinin aşağı salınması və investisiya şəraitinin daha da yaxşılaşdırılması və.s. Qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafının təklif istiqamətində təmin olunması aşağıda qeyd olunan istiqamətlərdə həyata keçirilir:

daxili tələbin, xüsusi ilə istehlak tələbinin forması və onun ildən ilə böyüməsi; neft sektoruna cəlb olunan xarici investisiyaların nəticəsində digər sektorun məhsullarına və xidmətlərinə tələbin artması; hökumətin büdcə xərcləmələrinin artması nəticəsində qeyri-neft sektorunun istehsalına olan tələbin daha da artması. Qeyri-neft bölməsinin strukturunun yaranmasına təsir edən amillərdən birdə daxili və xarici bazarlarda var olan olan rəqabətdir. Daxili və xarici bazarlarda rəqabətə davamlı məhsullar istehsal edən bölmələr başqalarına nəzərən daha sürətlə inkişaf edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, araşdırılan cari dövr ərzində qeyri-neft sahəsi başlıca dəyişikliyə məruz qalmışdır. İstehsalın daxili strukturunda tikinti, kənd təsərrüfatı, xidmət bölməsinin xüsusi çəkisi xeyli miqdarda artmış, sənayenin qeyri-neft bölməsinin ümumi istehsaldakı xüsusi payı isə xeyli miqdarda azalmışdır. Tikintidə olan siçrayışlı artım başlıca olaraq neft sektoruna cəlb olunan böyük investisiyaların tikinti-quraşdırma sahəsinə, habelə yaşayış evlərinin, restorna, hotel və.s binaların tikintisinə olan tələbin artması ilə bağlıdır. Tikinti bölməsində çox saylı şirkətlərin və onlar arasında olan rəqabətin mövcudluğu müvafiq bazarda var olan təklifi əhəmiyyətli dərəcədə qarşılamaq imkanında olan təklifi təmin etmişdir. Bununla bərabər, tikinti bölməsində istehsalın faktiki artımı xeyli tərəddüdlərə məruz qalmışdır ki, bu da öz növbəsində neft sektoruna cəlb olmuş investisiyaların həcmnin dinamikliyi ilə bağlıdır. Tikinti qeyri-neft sektorunun qeyri-ticari (non-tradable) sahəsi olduğundan tikinti bazarında təklifin səviyyəsi yalnız daxili istehsal potensialından asılıdır. Tikinti bazarında tələbin artan hər bir hissəsi var olan istehsal potensialından artıq olduqda bazar tələb artıqlığına qiymətlərin artması ilə reaksiya verir. Amma hələ ki, tikinti bazarında qiymətlərin ciddi artımının müşahidə edilməməsi təklif potensialının kifayət səviyyədə olduğunu göstərir.

Qeyri-neft sektorunda xüsusi çəkisi artmaqda olan sahələrdən biri də ticarət və sosial xidmət sahələridir. Əhalinin mal və xidmətlərə istehlak tələbinin artması və bu sahədə kiçik və orta biznesə əlverişli şəraitin yaradılması ticarət və xidmət sektorunun yüksək inkişaf tempinə səbəb olmuşdur. Xüsusilə, kapitalın özünü ödəməsi prosesinin qısamüddətli və riskin aşağı olması bu sektora kapital axınını sürətləndirmiş və bu da hazırda bazarın artan tələbini kifayət qədər ödəyə biləcək ticarət və xidmət infrastrukturunun formalaşmasına şərait yaratmışdır. Bu sahədə ticarət obyektləri, otel və restoranlar, səhiyyə və təhsil xidməti göstərən firmaların sayı və onların təklif potensialı genişlənməkdədir. Kənd təsərrüfatı da qeyri-neft sektorunda mühüm əhəmiyyəti olan sahə kimi çıxış edir. Bu sahə ölkədə istehlak tələbinin başlıca komponenti olan ərzaq məhsullarının bilavasitə və dolaylı olaraq təklifini təmin edir. 1996-cı ildən başlayaraq aparılan aqrar islahatlar kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının genişlənməsinə şərait yaratmışdır. Lakin, daxili bazarda olan xarici məhsullarla rəqabətin, habelə məhsuldarlığın aşağı olması yerli kənd təsərrüfatı istehsalının genişlənməsini məhdudlaşdırır. Xüsusilə, istehsal riskinin yüksək olması da bu sahəyə kapitalın axınını çətinləşdirir. Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatına dövlətin maliyyə dəstəyinin olması da bu sahədəki xərclərin azaldılmasına və onun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına imkan vermir. Hal-hazırda başlıca problemlərdən biri də bu sahədə effektiv aqroservis sisteminin olmamasıdır.

Senayenin qeyri-neft sektoru iqtisadiyyat transformasiya mərhələsində ən ciddi böhrana məruz qalan sahəsidir. Böhran illərində bu sahə özünün istehsal həcminin 80%-nə qədərini itirmişdir. Baxılan dövr ərzində struktur dəyişikliklərinə baxmayaraq bu sahədə ciddi canlanma hiss edilmir. Senayedə mühüm çəkisi olan yeyinti və yüngül senayenin məhsullarına qarşı kifayət qədər daxili tələbin olmasına baxmayaraq yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması təklifi

artırmağa imkan vermir. Ağır sənaye məhsulları isə xarici bazarlarda rəqabətə davamlı məhsullar istehsal edə bilmədiyindən bu sahənin də inkişafı ləngiyir. Sənayenin ənənəvi sahələrindən olan neft-kimya məhsullarının istehsalı da eyni vəziyyətdədir. Bu sahədə istehsal olunan məhsulların böyük hissəsi satış problemi ilə üzləşir. Neft-kimya firmaları başlıcaən yığılmış borcların, başqa sözlə neft sektorunun dolayı maliyyələşdirməsi hesabına fəaliyyət göstərir. Neft-kimya firmaları 2002-ci ilə qarşılıqlı debitor borclarının 14%-nin, anbarda yığılmış hazır məhsulun isə 11%-nin yatmışdır. Qeyri-neft sahəsi getdikcə daha da böyüməkdə olan sektorlarından biri də dövlətin idarəetməsidir. Dövlət idarəetməsi ilə bağlı aparılan islahatlar işçi qüvvəsinin qismən ixtisar olunmasına səbəb olsa da inzbatı tənzimləmənin getdikcə daha da təkmilləşdirilməsi bu sektora çəkilən xərclərin daha da çoxaldılmasını tələb edir. Nəzər salınan dövr ərzində dövlət idarəetməsinin qeyri-neft bölməsində xüsusi çəkisinin cəmi 1% yüksəlməsinə baxmayaraq gələcəkdə həmin sektorun dahada genişlənəcəyini demək olar. Ona görə ki, dövlətin prespektiv fiskal ekspensiyasının mühüm sahələrindən biri də dövlət idarəetməsinə olan xərclərin yüksəldilməsi olacaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-neft sektorunun gələcək inkişafında ən başlıca amillərdən biri də bu sektorun məhsul istehsalına olan xərclərin daxilində başlıca tərkib hissələrindən olan enerji daşıyıcıların var olan qiymətləri və bunların var olan istehlak səviyyəsidir. Bəzi dövlətlərin təcrübəsində qeyri-neft bölməsinin inkişaf siyasətinin başlıca hədəflərindən biri kimi enerji sektorunda olan məhsulların qiymətlərinin nisbətən aşağı salınmasına nail olmaq və ya biznes fəaliyyətinin təşkil olunması üçün istehlak olunan enerji daşıyıcılarının qiymətləri diferensasiya olunur. Beləliklə, qeyri-neft sahəsinin xarici mühitdə olan rəqabət qabiliyyəti yüksəldilir. Lakin, belə təcrübə bir çox hallarda enerjiresurslarından

səmərəli istifadəyə stimulu azaldır və nəticə etibarilə iqtisadiyyat izafi resurs sərf edən iqtisadiyyat durumuna düşür. Azərbaycanca enerji məbbələrinin qiymətləri dünya standartlarına baxdıqda, müqayisədə aşağı olsa da başlıcaən ticarət tərəf tərəfdaşları olan ölkələrlə müqayisədə demək olar ki eyni səviyyədədir və enerji daşıyıcılarının cari qiymətləri qeyri-neft bölməsi üçün əlavə rəqabət mühiti yaratmır. Azərbaycanın başlıca ticarət tərəfdaşı olan ölkələrdə (İran, Rusiya və digər MDB ölkələri) enerji resurslarının iqtisadiyyat başqa bölmələrinə dünya bazarı səviyyəsindən nisbətən aşağı qiymətlə satılır, başqda enerji məhsullarının istehlakının subsidiyalaşdırılması halları vardır. Ölkədə enerji resurslarının istehlakı səviyyəsi qeyri-enerji sektorunda fəallığın səviyyəsinin mühüm göstəricilərindən biridir.

1995-ci ildə 90-cı illə müqayisədə mazut yanacağı istehlakı istisna olmaqla bütün enerji daşıyıcılarının istehlakının azalması qeyri-neft sektorunda ümumi istehsal həcmnin yarısından çox azalması ilə izah oluna bilər. Mazut yanacağının istehlakının artması isə ölkədə təbii qaz qıtlığının yaranması və bununla əlaqədar olaraq həmin məhsula tələbin artması ilə əlaqədardır. Elektrik enerjisinin istehlakı isə digərlərinə nisbətən cəmi 20% azalmışdır. Elektrik enerjisinin istehlak səviyyəsinin qeyri-neft sektorunda istehsalın həcminə nisbətən az aşağı düşməsinə bu dövürdə qeyri-rəsmi iqtisadi fəaliyyətin miqyasının səviyyəsinin genişlənməsi ilə izahetmələr.

Qeyri-neft sektorunda 1996-ci ildən başlayaraq tənəzzülün qarşısının alınması və bu prosesin işgüzar fəallığının yüksəlməsi ilə əvəz olunması isə enerji daşıyıcılarının istehlakını artırmışdır. İstehlakın artımı daha çox mazut yanacağı, elektrik enerjisi və dizel yanacağı üzrə müşahidə edilməkdədir. Bu məhsulların istehlakının artması xüsusilə, kənd təsərrüfatında, nəqliyyat sahələrində fəallığın yüksəlməsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, enerji sektoru tərəfindən daxili bazara satılan məhsulların dəyəri çox hallarda ödənilmir və bu da enerji sektoruna böyük məbləğdə borcların yığılıb qalmasını şərtləndirir. Qeyri-neft sektorunda bir çox sahələrin həyat fəaliyyətinin saxlanması məqsədilə hökumət dəyərinin tamamilə ödənilməsinə baxmayaraq enerji daşıyıcılarının qeyri-neft sektoruna təklifini dayandırmır və beləliklə, qeyri-neft sektorunun həyat fəaliyyətinin neft sektoru tərəfindən subsidiyalaşdırılması effeti yaradır. Bu isə sürətli iqtisadi inkişafın təmin olunmasına ciddi əngəl yaradan ödəmələr probleminin yaranmasına səbəb olur. Bu baxımdan araşdırmalar göstərir ki, iqtisadiyyatda qarşılıqlı ödəmələr sistemində yeganə xalis kreditor mövqeyinə ARDNŞ malikdir. Azərenerji, Azəriqaz, Dəmiryol idarəsinin öz məhsul və xidmətlərinin haqqını vaxtında ala bilməməsi onların ARDNŞ qarşısında borclu durumuna salmışdır. Böyük məbləğdə borclu mövqeyinə Azərkimiya dövlət şirkətinin firmaları malikdir. Bu isə sahəyə daxil olan firmaların yalnız dolaylı subsidiyalar hesabına fəaliyyət göstərdiyini və həmin sahənin iqtisadi resursların səmərəsiz istifadəçisi olduğunu göstərir. Bütün bunlar özünün maliyyə ağırlığını son nəticədə neft sektorunun üzərinə qoyur. Neft sektoru da öz növbəsində dövlət büdcəsi qarşısında vergi üzrə öhdəliyini tam ödəyə bilməməkdürümüiləüzləşir.

Neft sektorunun qeyri-neft sektorunu ödəmələr formasında maliyyələşdirməsi ikincinin belə şəraitdə fəaliyyət göstərməsi ənənəsini yaradır və qeyri-neft sektoru artıq bu şəraitə adaptasiya olunur. Bu şəraitin aradan qaldırılması isə artıq ödəmələr probleminin yaranmasında mühüm amil kimi çıxış edən və səmərəsiz fəaliyyət göstərən sahələrin həyat fəaliyyətinin dayandırılması zərurətini yaradır. Sahələr arasında borc probleminin həll edilməməsi qeyd etdiyimiz kimi, dövlət büdcəsinə olan külli miqdarda vergi borclarının yaranmasına gətirib çıxarır ki, bu da öz növbəsində qeyri-neft sektoru sahələrinin dövlət büdcəsinin iştirakı olmadan dolaylı olaraq subsidiyalaşdırılması təcrübəsini

yaradır. Bu kimi halların davamlı olaraq baş verməməsi iqtisadiyyatda səmərəli strukturun formalaşdırılmasını şərtləndirir.

Bu baxımdan diplom işinin növbəti fəslində respublikda qeyri-neft sektourunda ixrac potensialının inkişaf etdirilməsinə mənfi təsir göstərən amillər və onun inkişaf etdirilməsi baxımdan fiskal təsirlərin miqyası, həmçinin müvafiq sektorda institusional və struktur problemləri tədqiq olunur.

2.2. Müasir dövrdə Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun ixrac potensialı və onun qiymətləndirilməsi

Müasir dövrdə Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf proseslərində milli iqtisadi maraqların qorunması və ölkənin dünya iqtisadi sistemində uğurlu inteqrasiyası baxımından daha çox elmi diskussiyalara və müzakirələrə səbəb olan problemlərdən biri də qeyri-neft sektouru ixracının səmərəlilik məsələləridir. Milli iqtisadiyyat inkişafında xarici-iqtisadi əlaqələrin və xarici ticarət fəaliyyətinin əhəmiyyətini artıran bir qrup amillərə bunları aid etmək olar:

- milli iqtisadiyyat xarici ticarət vasitəsi ilə dünya ölkələrinin sərhədlərini daha tez keçər və inteqrasiya kanallarına daxil olur;
- xarici-iqtisadi əlaqələr dövlətlərarası çoxşaxəli münasibətlər formalaşdırır, bənəlxalq əməkdaşlığın səmərəli modellərinin müəyyənləşdirilməsinə yardımçı olur;
- xarici ticarət fəaliyyəti ölkənin istehsal, təsərrüfat və idarəetmə sferalarına yeni exnologiyalar, müasir avadanlıqlar, mütərəqqi idarəetmə metodları gətirir

- xarici itisadi əlaqələrin artması və coğrafiyasının genişlənməsi milli iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə xarici investisiyaların cəlb edilməsini və bu sahələr xarici investorların gəlməsini sürətləndirir;
- xarici ticrət fəaliyyəti üzrə rəqabət qabiliyyətli firmaların şəbəkəsinin genişlənməsi milli iqtisadiyyat fəallığını artırır, rəqabət mühitini ücləndirir, milli keyfiyyət standartlarının səviyyəsinə müsbət təsir göstərir;
- xarici ticarətin artımı ölkənin strateji iqtisadi siyasətinin qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsinə real imkanlar yaradır, ölkəyə valyuta resurslarının gətirilməsini və valyuta ehtiyatlarının artırılmasını təmin edir
- ixrac təyinatlı məhsulların çeşidinin çoxalması daxili istehlak bazarının səviyyəsini artmasını stimullaşdırır, ölkənin beynəlxalq aləmdə, dünya əmtəə bazarlarında imicini yüksəldir;
- ixrac potensialının yüksəlməsi milli iqtisadiyyat müxtəlif sektorlarının dünya iqtisadiyyatında baş verən maliyyə və iqtisadi problemlərin fəsadlarına imunitetinin formalaşmasına başlıcalı köməklik göstərir;
- ixrac potensialının artması milli iqtisadiyyat çoxşaxələndirilməsinə imkan verir və.s

Hasilat sənayesi, o cümlədən başlıca neft-qaz sektorları güclü və aparıcı iqtisadiyyat sektorları olan dünya ölkələrində qeyri-neft sektorunun ixrac potensialı problemi başlıca diskussiya premeti kimi uzun illərdir müzakirə olunur. Bu kimi ölkələrin təcrübəsi baxımından anaşdıqda, maraqlı məqam kimi, həmin ölkələrdə neft-qaz sənayesi ilə bərabər, digər iqtisadiyyat sahələrinin inkişaf strategiyasının bir-biri üçün heç də məqbul olmadığını görmək mümkündür (Norveç, Küveyt, Səudiyyə Ərəbistan, İran, Rusiya Qazaxıstan, Türkmənistan, ABŞ, Nigeriya və.s).

Bu ölkələrin hər birində neft-qazresurslarının ixracı ilə bərabər, digər iqtisadiyyat sektorları məhsullarının ixrac potensialının müxtəlifliyi, bu istiqamətdə hansısa paralelliyin olmaması diqqət çəkir Bu amillər nəzərə alınmaqla, Azərbaycanda neft strategiyasının reallaşdırılmağa aşlandığı proseslərlə bərabər, “optimal ixrac konsepsiyası”, “səmərəli ixrac moelləri”, “effektivli ixrac modeli” və.s bu kimi prioritetlər, meyarlar axtarışı dava etməkdədir. Ölkədə xarici ticarətlə və ixrac potensialının artırılması ilə bağlı institusional və qanunvericilik bazarının formalaşdırılması, təkmilləşdirilməsi ixrac potensialının maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, nisbətən investiiya cəlbediciliyinin yaxşılaşdırılmasına baxmayaraq, Azərbaycan ixracı hələdə birbaşa olaraq mineral məhsulların, yeni neft-qaz xammalının ixracından asılılığı ilə seçilir, Tədqiqatçı A.Paşacanov qeyd edir ki, Azərbaycan gələcəkdə “Hollad sindromu” ilə qarşılaşmaması üçün milli iqtisadiyyat diverfikasiya edilməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilməlidir. Müəllif bildirir ki, qeyri-neft sektorunun inki etdirilməsi üçün Azərbaycan beynəlxalq bazarlarda açığıdakı məhsullar üzrə cari və potensial üstünlüklərə malikdir:

- yeyinti və yüngül sənaye məhsulları;
- kimya sənayesi məhsulları;
- metallurgiya sənayesi məhsulları;
- tikinti materialları;
- maşınlar, mexanizmlər və avadanlıqlar.

Dana sonra cari və ptensial müqayisəli üstünlüyə malik olduğumuz sahələrinin inkişafının təmin edilməsi nəticəsində istehsalın və ixracın sahə strukturunun təkmilləşdirilməsi, var olan təbii-iqtisadi potensialın fəal surətdə təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunması və elmi-texniki potensialın inkişaf etdirilməsi zəruri hesab olunmuşdur.

BVF-nin “Xarici ticarət” üzrə hesabatında qeyd olunur ki, Azərbaycan ixracatının başlıcaını nefd və nefd məhsulları, xam nefd təşkil edir. Bu hal, həmçinin, Azərbaycanın başlıcaən xammal ixraciyinə və nefd emalından çox az gəlir götürdüyünə dəlalət edir. Özəl sektorun ixrac əməliyyatlarında iştirakı dövlət sektoruna nisbətən aşağıdır. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin xarici ticarətdə iştirakının artırılması həm ixrac, həm də idxal nöqtəyi-nəzərindən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçı E.Eminov da qeyd edir ki, 2003-2016-cu illər ərzində Azərbaycanda ümumi real iqtisadi artımın təqribən yarısı nefd sektorunun yüksək tempə artdığı, 2004-2010-ci illərdə isə 30%-i qeyri-nefd sektorunun hesabına baş vermişdir. Eyni zamanda qeyri-nefd sektoru üzrə mal və xidmət ixracının ilbəil artımı sektorun dierfikasiya səviyyəsinin yüksəlməsinə pozitiv təsir göstərmişdir. Müəllif bildirir ki, hələlik iqtisadiyyat strukturunda, ixrac və dövlət büdcəsinin gəlirlərində nefd sektorunun payı yüksək olaraq qalır. Qeyd olunan mülahizələrə başlıcalansaq, Azərbaycanın qeyri-nefd sektorunun ixrac potensialının müasir dövrdə obyektiv təhlilini və qiymətləndirilməsini təmin etmək üçün, bizə görə, xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası, xarici ticarətdə qeyri-nefd sektorunun payı, qeyri-nefd sektoru ixracının quruluşu ilə ynaşı, ayrı-ayrı ixrac məmulatlarının dinamikasının onların potensialının xarakterzə edilməsinə baxmağı məğbul sayaraq və bunlar barədə təhlillər irəlidə veriləcəkdir

Tədqiqatçı Ə.Emir-İlyasovaya görə, Azərbaycan iqtisadiyyatın daha rəqabətqabiliyyətli olması və dünyaiqtisadiyyata inteqrasiyasının sürətləndirilməsi üçün xarici iqtisadi əlaələrin qeyri-nefd ixrac sahələri istiqamətində genişləndirilməsi vacibdir. Müəlli bildirir ki, ixracın xüsusi çəkisində nefd və nefd məhsullarının bu qədər çoxluğu iə bazar iqtisadiyyata keçidin ilk illərində razılaşımaq olardı. Həmdə ölkə iqtisadiyatı hazırda bir neçə xammal üzrə dünya bazarı qiymətlərinin konyukturasından asılı vəziyyətdə qalır. Bu fikirlərində

müəllifin haqlı olduğunu göstərməklə, qeyd etmək ki, Son dövrlərdə qeyri-nefd ixracının dövlət tərəfindən ciddi şəkildə və ardıcıl olaraq dəstəklənməsi, bu sahədə investisiya şəraitinin xeyli yaxşılaşdırılması, ixrac prosedurlarının nisbətən sadələşdirilməsi tədbirləri müqabilində ölkə iqtisadiyyatının neftdən və qazdan asılılığı prosesləri, ixracın strukturunda qeyri-nefd əhsullarının artımı tendensiyaları hələlik intensiv xarakter almamışdır. Əvvəllərdə güclü ixrac potensialı və qeyri-nefd sektoru sahəsi olan neft-kimya kompleksində ixrac yönümlü məhsulların çeşidinin artırılması imkanlarına toxunmuşdu. Professor Q.Səfərov qeyd edir ki, modernizasiya və inkişaf etdirilməsi baxımından neft-kimya sahəsi iri məbləğdə investisiya yatırımları tələb edir. Buna baxaraq, neft sektorunun imkanlarını və inkişaf amillərini nəzərə alsaq, 2015-ci ilə kimi artıq neft-kimya kompleksinin ixrac potensialını artırmaq olardı. Başqa bir tədqiqatçı N.Qəhrəmanov isə bildirir ki, istehsal güclərinin təhlilinə başlıcalarsaq, neft amilinin inkişaf tendensiyaları nəzərə alınmaqla, neft-kimya kompleksinin inkişafı gücləndirilə bilər. Neft amili ilə əlaqəsi, həmçinin digər perspektivli potensial meyarları hesabına sahənin inkişafının və onun ixrac potensialının tədqiqinə dair araşdırmada qeyd olunur ki, Azərbaycan neft-kimya kompleksini inkişaf etdirməklə, güclü potensiala malik qeyri-nefd sektoru formalaşdırmaq, özünün qeyri-nefd ixrac imkanlarını artırmaq, regionda və dünya bazarlarında rəqabətqabiliyyətli, neft-kimya məhsullarının geniş ixrac çeşidləri ilə təmsil oluna bilər.

Müstəqil ekspertlər də, ölkənin qeyri-nefd sektorunun inkişafının daha da sürətləndirilməsini və onun ixrac potensialının gücləndirilməsini vacib hesab edirlər. Qeyd olunur ki, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına daha müvəffəqiyyətli və sabit inteqrasiyası, dünyada bir brend kimi tanınması üçün onun xarici ticarət dövryyəsinin strukturunda diversifikasiya olunması olduqca vacibdir. Xarici ticarətin diversifikasiya olunması ölkənin bir iqtisadi inkişaf mərhələsindən digərinə keçməsi,

yəni xammal ixrac edən ölkədən sənayeləşmiş ölkəyə çevrilməsi üçün də vacibdir. Tədqiqatın növbəti mərhələlərində biz qeyri-nefd sektorunun ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf istiqamətlərinə və ixrac potensialından istifadənin yüksəldilməsi yollarının müəyyənləşdirilməsinə baxacağıq. Bununla belə, qeyri-nefd sektorunun ixrac potensialının obyektiv qiymətləndirilməsi zərurəti ortaya çıxdıqda ilk mühüm meyarlar kimi tədqiqatlarla, təhlillərlə bərabər, müxtəlif fikir və mülahizələr, beynəlxalq təşkilatların və ekspertlərin fikirlərinə də yer verməyi lazım bilmişik.

Dünya Bankının mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanan “Azərbaycan 2011-2014-cü maliyyə illəri üçün ölkə ərəfdaşlıq Strategiyası” adlı sənəddə qeyd olunur ki, Azərbaycanın qarşısında dura vəzifə inkişaf prosesində impulsu saxlamaq və davamlı, yuxarı orta gəlirli ölkəə çevrilməkdir. Bunun üçün iki meyar tələb olunacaq. Birincisi, qeyri-nefd iqtisadiyyatını gücləndirmək və rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək üçün Azərbaycan xarici bazarlara daha çox yönəlməlidir. İkincisi, Azərbaycan bu gəlir artımından tam və effektiv istifadə imkanlarını gücləndirməlidir. Azərbaycanın “Holland sindromu”nu idarəetmə mexanizmləri yalnız qismən uğurlu olmuşdur. Nöminal ifadəə qeyri-nefd ixracı artsa da, onun ÜDM-də payı aşağı düşmüşdür. Azərbaycan dünyanın ÜTT-ə daxil olmamış az saylı ölkələrindən biridir. Azərbaycan hökumətinin yaxın illərdə ən mühüm vəzifələrindən biri rəqabətli qeyri-nefd iqtisadiyyatının qurulmasıdır. Bunun üçün səmərəli makroiqtisadi idarəetmə təmin edilməli, qeyri-nefd sektorunun daha yüksək tempə artması üçün işgüzar mühit yaxşılaşdırılmalı və qeyri-nefd ixracının artım səviyyəsi başlıca meyarlardan birinə çevrilməlidir.

Qeyri-nefd sektorunun ixrac potensialını daha dolğun təsəvvür etmək və ətraflı təhlilini vermək üçün, ilk öncə Azərbaycanda xarici ticarət dövriyyəsinə, o cümlədən, ixracın dinamikasına nəzər salmağı vacib saymışıq (cədvəl 1).

Cədvəl 1

**Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət dövriyyəsinin, o cümlədən ixracın
1995-2013-cü illər üzrə müqayisəli dinamikası (mln. ABŞ
dolları ilə)**

İllər	Milyon ABŞ dolları ilə		Əvvəlki ilə nisbətən faktiki qiymətlərlə, faizlə	
	ticarət dövriyyəsi	ixrac	ticarət dövriyyəsi	ixrac
1995	1 304,9	637,2	91,2	97,6
2000	2 917,3	1 745,2	148,4	187,7
2005	8 558,4	4 347,2	120,0	120,2
2008	54 926,0	47 756,0	466,6	788,3
2009	20 824,5	14 701,4	37,9	30,8
2010	27 960,8	21 360,2	120,0	125,3
2011	36 326,9	26 570,9	103,9	88,7
2012	33 560,9	23 908,0	89,3	86,2
2013	34 687,9	23 975,4	106,3	105,1
2014	31 016,3	21 828,6	94,1	98,0
2015	21 945,8	12 729,1	96,6	95,4
2016	17 675,7	9 143,3	87,6	85,8

*Cədvəl 1 ARDSK-nin məlumatları başlıcaında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Cədvəl 1-in təhlili əyani surətdə xarici ticarət dövriyyəsinin və ixracın həcmnin paralellik nisbətində artdığını göstərir. Bu şübhəsiz, bir neçə dəfə, əvvəllərdə qeyd etdiyimiz kimi, neft və neft məhsullarının ixracının dinamikası ilə birbaşa bağlı olmuşdur. 1995-2016-cü illərdə xarici ticarət dövriyyəsi 13,5 dəfə artdığı halda, ixracın həcmi 14,3 dəfə artmışdır. 2008-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsinin əvvəlki ilə nisbətində 4,7 dəfə, o cümlədən, ixracın 7,9 dəfə artması həmin ildə neft xammalının ixrac həcmnin artması və başlıcaən, dünya bazarında xam neftin qiymətinin yüksək həddə çatması ilə bağlı olmuşdu. 2012-2013-cü illərdə xarici ticarət dövriyyəsinin və xüsusilə, ixracın artımında olan problemlər özünü göstərmişdir. Xarici ticarət dövriyyəsi 2008-ci ilə nisbətində 2016-cü ilin yekunu üzrə 3,1 dəfə, ixrac isə 5 dəfəyə yaxın azalmışdır. 2016-cü ildə xarici ticarət dövriyyəsi 2011-ci ilə nisbətən 2,05 %, ixracın həcmi isə 2,9 % azalmışdır. Lakin

bu göstiricilər hələlik ölkənin ixrac potensialı, qeyri-nefd ixracı brəsində dolğun təsəvvür yaratmağa imkan vermir. Baxılan göstəricilər başlıanda bele bir mülahizəni qeyd etmək olar ki, ölkə iqtisadiyyatın ixrac potensialı son 2 ildə artmağından, ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinin artım tempində qəd etdiyimiz kimi, problemlər yaranmağa başlamış və artım dinamikası zəyifləmişdir

Qeyri-nefd sektorunun ixrac potensialının obyektiv təhliliməqsədilə, Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə ixracın quruluşunu təhlil eməyi vacib bilmişik. Bu barədə müvafiq göstəricilər cədvəl 2-də verilmişdir. Cədvəl 2

Azərbaycan Respublikasının 2008-2016-cü illərdə Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı üzrə ixracın quruluşu (ixracda xüsusi çəkisi %-lə)

Məhsul bölmələri	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Yeyinti məhsulları və diri heyvanlar	0,9	2,7	1,9	2,1	2,6	2,7	3,0	4,9	5,2
İçkilər və tütün	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,3	0,3
Qeyri-ərzaq xammalı (yanacaqdan başqa)	0,2	0,2	0,1	0,1	0,3	0,2	0,2	0,2	0,5
Mineral yanacaq, sürtkü yağları, analoji materiallar	97,1	92,8	94,1	94,4	93,1	92,7	92,4	87,9	87,0
Heyvan və bitki mənşəli yağlar, piylər	0,2	0,7	0,7	0,5	0,8	0,8	0,6	0,8	0,2
Kimyəvi mallar və digər kateqoriyalara daxil edilməyən analoji məhsullar	0,4	0,6	0,6	0,9	1,0	0,7	1,1	1,5	1,7
Əsasən materialın növünə görə təsnifləşdirilən sənaye malları	0,9	1,2	0,8	1,1	1,2	1,1	0,9	1,4	3,0
Maşınlar və nəqliyyat avadanlıqları	0,3	1,4	1,0	0,2	0,4	0,7	0,4	1,6	1,1
Müxtəlif sənaye məmulatları	0,0	0,2	0,3	0,2	0,2	0,6	0,9	0,7	0,2
Digər kateqoriyalara daxil edilməyən mallar	0,0	0,1	0,4	0,4	0,3	0,3	0,3	0,7	0,8

*Cədvəl 2 ARDSK-nin məlumatları başlıcaında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Həmin cədvəldən məlumdur ki, 2008-2013-cü illərəzində ölkə ixracın quruluşunda elə bir ciddi dəyşkliklər baş verməmişdir. Bəzi qeyri-nefd sektorunun sahələrinin ixrac potensialında atım tendensiyası müşahidə olunsa da (məsələn, yeyinti məhsulları və diri heyvanlar), başlıcaən ölkənin qeyri-nefd sektoru sahələri özlərinin ixrac potensialının atırılması istiqamətində ciddi nailiyyətlərə müvəffəq

ola bilməmişlər. 2008-ci ildə lke ixracında mineral məhsulların xüsusi çəkisinin 97,1 % olmasına əvvəldə qimənizah vermişdik. Bununla bele, bir daha ölkə ixracının başlıcaən mineral məhsulardan, yəni xammal ixracından asılılığını qeyd etmək lazım gəlir. 2013-cü ildə ixracın strukturunda mineral məhsulların xüsusi çəkisinin 92,7 % düşməsi, daha obyektiv baxıldıqda, qiymət amili, nefd ixracının həcmnin azalması, həmçinin az da olsa, qeyri-nefd sektorunun ixracının potensialının artımı ilə bağlılığını qeyd etmək mümkündür. Biz əvvəllərdə, ayrı-ayrı sənaye sahələrində və aqrar sekorda ixrac yönümlü və rəqabət qabiliyyətli məhsulların çeşidinin artırılması problemlərinə və vacibliyinə toxunmuşduq. Bu sahədə var olan durumu real qiymətləndirmək üçün bir çox qeyri-nefd məhsullarının ixracı barədə göstəricilərə nəzər salmağı məqsədə uyğun bilmişik.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NƏFT BÖLMƏUNDA İXRAC POTENSİALINDAN İSTİFADƏNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏKMİLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Qeyri-nəft bölməunda investisiya fəallığının artmasının dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi

Azərbaycan iqtisadiyyatın Holand Sindromu ilə üz-üzə qalmaması və dünya bazarına tam hüquqlu istehsalçı kimi çıxış etməsi üçün həlledici dərəcədə həyata keçirilən investisiya siyasətindən asılıdır. İlk mərhələdə struktur irəliləyişləri istehsalın həcmində aşağı düşməsinin qarşısının alınmasına və maddi maliyyə sabitliyinin təmin olunması üçün zəruri ilkin şərtlərin yaradılmasına yönəldilməlidir. Bu isə öz növbəsində investisiya qoyuluşunun daha çox investisiya bölməsinə qoyulmasını tələb edir. Belə bir inkişaf yolu bütövlükdə istehsalın fond-material tutumunu aşağı salmağa şərait yarataqla kapital qoyuluşunun səmərəliliyini qısa dövrdə artırmağa imkan yaratmış olu.

Son dövrdə investisiya siyasəti daha çox iqtisadi artımın tarazlığının təmin edilməsinə. Daha gəlirli sahələrin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmişdir. Bu cəhətdən iqtisadi artımın mütənasib inkişafı ilə investisiya fəallığının optimal mütənasibliyinin müəyyənəşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İnvestisiya fəallığının artırılması istehsalın fond və material tutumunun aşağı düşməsi ilə müşayiət olunmazsa, onda belə bir investisiya fəallığı müəyyən dövrdən sonra iqtisadi inkişaf üçün ağır yükə çevriləcəkdir. Bu isə iqtisadiyyat sabitləşdirilməsi deyil, daha çox böhranın dərinləşməsinə və iqtisadiyyat qeyri-sabitliyinin daha da artmasını səbəb olacaqdır. Buna görə də Azərbaycanda tam bazar iqtisadiyyatı qurmaq üçün isə dövrdə struktur investisiya siyasətində cəmiyyətin tələbatını, ən başlıcası isə respektiv inkişafı mümkün qədər tez və yaşı

ödəməyə şərait yaradan istiqamətlərə üstünlük verilməlidir. Struktur investisiya siyasətinin digər istiqaməti təsərrüfa subyektləri tərəfindən əmtəə və xidmətlərin təklifinin genişləndirilməsinin stimullaşdırılması ilə əlaqədardır.

Xarici investorların cəlb edilməsinə möhğəm zəmin olunmalıdır. Yəni yatırılmış investisiyalar ölkənin qanunvericiliyi ilə qorunmalıdır. Məlum olduğu kimi bu sahədə bir çox anunlar qəbul edilərək qüvvəyə minmişdir, lakin yenə bu sferada çatışmazlıqlarvar olandur və kompleks tədqiq tələb edir. Xarici investisiyaların cəl edilməsində məqsəd respublika iqtisadiyyatın sahə stukturunun yenidən qurulması, işsizliyin ləğv edilməsinə, təbii ehtiyatlardan daha səmərəli istifadə olunma, ağır sənayenin inkişafına, xalq istehlakı mallarının istehsalın sürətləndirilməsi üçün mütərəqqi texnika və texnologiyanın cəlb olunması, habelə ekoloji mühitin yaxşılaşdırılması problemlərinin həllini təmin etməkdir.

Qeyd etək lazımdır ki, keçən əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanda yaradılmış güclü sənayepotensialı tamamilə köhnəlmiş, nisbətən yararlı olanlardan isə pis istifadə edilir. Yəni sənayedə var olan olan istehsal gücləri yalnız 40% yüklənir, bir çox istehsalfirmaları isə fəaliyyətini tamamilə dayandırmışdır. Bunun səbəbi bir tərəfdən mvafiq xammal, material və ehtiyat hissələrinin çatışmaması, texnoloji aşınma, stış bazarlarının itirilməsi və integrasiya əlaqələrinin qırılması ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən müasir tələblərə cavab verən kadr çatışmazlığı və firmaların işini iflic vəziyyətə salmaları ilə əlaqədardır.

Milli iqtisadiyyat bazar münasibətləri başlıcaında dəyişdirilməsi təkcə daxili maliyyə ehtiyatları hesabına mümkün deyildir. Ona görə də daxili potensialdan son dərəcə maksimum istifadə etməklə bərabər xarici kapitalın respublikaya axını üçün yaradılmış şəraitin daha da cəlbedici olmasına çalışmaq lazımdır. Belə ki, investisiya və kriditlər beynəlxalq standartlara uyğun yüksək qabiliyyətli

məhsulların istehsalını artırmağa, idxal və ixracatın səmərəli strukturunun formalaşmasına, iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin aparılmasına yönəldilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, artıq Azərbaycan dövləti bu məqsədlə qeyri-nəft bölməsinin prioritetləri hesab olunan kimya, maşınqayırma, kənd təsərrüfatı və başqa ahələrdə xarici firmalarla birgə firmaların yaradılması istiqamətində bir çox layihələr həyata keçirmişdir. Bu məsələdə Azərbaycan iqtisadiyyatda dövlət tənzimlənməsi tələblərinin nəzərə alınması olduqca vacibdir.

Respublika iqtisadiyyatda gedən başlıcalı islahatlar investissiyaların həcmının kəskin sürətdə artması, yəni nəqliyyat dəhlizinin açılması, ümumilikdə nəqliyyat kompleksinin canlanmasına da müsbət təsir göstərmişdir. Bu respublikanın qeyri-nəft sahələrinə kapital qoyuluşu üçün ehtiyat çatışmadığından şübhəsiz ki, xarici investorların iqtisadi maraqları xeyli dərəcədə artmışdır. Bu səbəbdən də ölkəyə xarici investisiya cəlb edərkən, onun milli dövlət mənafeələrinə xələl gətirməməsi ön plana çəkilməlidir. Bu problemin həllində dünya təcrübəsinə başlıcalanma zəruridir.

Qeyri-nəft bölməuna xarici investissiyaların cəlb olunması başlıcaında daha əlverişli istehsal strukturunun yaradılması bazar münasibətlərinin mühüm amili hesab edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, keçən əsrin sonlarında texnoloji imkanların olmaması səbəbindən respublikada istehsal olunan pambığın 70%-i, yarımfabrikatların 86%-i, fermentləşdirilmiş tütünün 90%-i, kimya xammalının 70%-i son məhsul halına çatdırılmadan aricə ixrac olunurdu. Elə buna görə də xarici investissiyalar ilk öncə sənaye və kənd təsərrüfatında xammal emalı başlıcaında əlvan və qara metalurgiya sənayesi zərə istehsal sahələrinin, çoxişlənən

istehlak mallarının istehsalına və iqtisadiyat müxtəlif sahələrinin, kənd təsərrüfatı maşınlarının və iqtisadiyyat müxtəlif sahələrində qabaqcıl texnika və texnologiyanın tətbiq edilməsinə yönəldilmə daha məqsədəuyğun hesab edilməlidir.

Hazırda Azərbaycan hökuməti tərəfindən məqsədyönlü investisiya siyasəti hazırlanmışdır. Xarici investorların əlb ediləcəyi obyektlər müəyyən edilərkən ətraf mühitə və milli sərvətlərin gələcəyə təsiri nəzərə alınmalıdır. Bu prosesdə düzgün vergi siyasətinin müəyyənləşdirilməsi investorların həvəsləndirilməsi işində mühüm rol oynayır

“Xarici investisiyaların qorunması haqqında” qanun xarici investorlar üçün istehsalın müxtəlif sahələrində firmalar açmağa şərait yaradır. Yaradılan birgə firmaları nizamnamə fondunda xarici investorun payı 30%-dən çoxdursa, bu halda həmin firma istehsal etdiyi əmtəəni respublikadan kənara lisenziyasız çıxara bilər. Xarici kapitalın 30%-dən yuxarı olan firmalar üçün ən yüksək vergi 25% olmalıdır. Halbuki yerli firmalar öz mənfəətindən 33-35 % vergi verirlər. Birgə firmalar dağ yerləndə yaradılarkən, mənfəətdən vergi cəmi 10% təşkil etməlidir. Bundan başqa mənfəətin yeni texnika və texnologiya alınmasına yönəldilən hissəsi vergidən azad edilir. Nəzərdə tutulur ki, birgə firmaların yaradılması üçün lazım olan avadanlıq respublikaya gətirilərsə gömrük haqqı alınmır.

Bundan əlavə xarici investisiyalar respublikamızın iqtisadiyyatına cəlb edilərkən onların hansı sahələrə yönəldilməsindən və qoyulan xarici kapitalın həcmindən asılı olaraq vergi güzəştlərinin nəzərdə tutulması da məqsədəuyğun olardı.

Azərbaycanda da iqtisadiyyat bazar yolu ilə inkişaf etdirilməsi üçün xarici investorların cəlb olunması zəruri şərtidir. Sərbəst iqtisadi zonaların yaradılması isə bu prosesi sürətləndirir. Məlumdur ki, sərbəst iqtisadi zona xarici kapitalın hər

hansı bir ölkəyə axınını təmin edən xüsusi təsərrüfatçılıq formasıdır. Belə zonaların qyda-qanunları elə tənzimlənilir ki, xarici investorlar həvəslənsin, xarici rmalarnın və müştərək firmaların sayı artsın, yeni iş yerləri yaransın, xarici kapital axını güclənsin və bütövlükdə investissiya tətbiq olunan ölkənin inkişafına təkən verən valyuta ehtiyatı qazanılsın.

Beləliklə, iqtisadiyyatımızın müasir durumundə sahə strukturunun yenidən qurulması üçün investissiya qoyuluşlarının rolu əvəzsizdir. Belə ki, respublikada iqtisad strukturun ərazi, sahə, təkrar istehsal və texnoloji baxımdan yenidən qurulası və bu prosesin bazar münasibətlərinə başlıcalanması, siyasi və iqtisadi müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsi və inkişafı investissiya qoyuluşlarının sürətləndirilməsi ilə respublikada sənaye və digər sahələrin strukturunun yendən qurulması üçün valyuta mənbəyi qazanmasına imkan yaratmış olur. Bu da ölədə maşınqayırma sənaye sahələrində firma və şirkətlərin yenidən qurulmasını təkmilləşdirməklə, digər sahələrin, o cümlədən emal, yüngül, yeyinti seaye sahələrinin, habelə turizm, kənd təsərrüfatın da eləcə də xidmət sahələrini də sürətlə inkişafına təkən verə bilən maddi-texniki bazanın yaradılması işini güclədirə bilər.

Dovlətin investissiya siyasətinin şəffaflığını artırmaq və layihələrin ardıcılıqla həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə İqtisadiyyat azirliyində hökumətin digər iqtisadi strukturları ilə əməkdaşlıq şəraitində ilk dəfə olaraq dövlət investissiya proqramı hazırlanmışdır. Nazirlik mütəxəssislərinin fikrincə 2014-2018-ci illəri əhatə edən bu proqramdakı layihələr hər il dəqqləşdiriləcəkdir. Sahibkarlığın inkişafı üçün şəraitin yaxşılaşdırılması sahəsində əyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində investissiya qoyuluşlarının DM-də payı xeyli artmışdır. ÜDM-nin 2015-vi ildə ölkədə başlıca kapitalla investisiya qoyuluşlarının 41,4%-ə bərabər olması praqnozlaşdırılır ki, bu da 2012-ci ilə nisbətən 2,9%

yüksəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu göstəriciyə görə respublikamız, ünyanın sürətli inkişaf edən ölkələri sırasına aiddir. Dövlətin investisiya xərclərinə gəldikdə isə, bu illə müqayisədə gələn il onların xeyli artacağı gözlənilir. Bu vəsai başlıcaən məktəblərin, xəstəxanaların, məcburi kökün ailələri üçün yaşayış evlərinin və digər sosial obyektlərin tikintisinə, habelə yolları, melorasiya və suvarma sistemlərinin bərpasına xərclənəcəkdir.

Azərbaycan hökumətinin ölkəyə xarici investisiyaların cəlb olunması sahəsində həyata keçirilən tədbirlər miqdarı baxımından qənaətbəxş olsa da, bu kifayət etmir. Ölkəyə xarici investisiyaların cəlb olunması problemləri demək olar ki, qeyri-nəft bölməsinin əksər sahələrini əhatə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, artıq Azərbaycanda makroiqtisadi sabitlik qorunur və bu da öz növbəsində sərmayə cəli üçün əlverişli şərait yaradır. Əlverişli coğrafi məkanda yerləşən Azərbaycan, Asiya və Avropanı birləşdirən qovşaq nəqliyyat dəhlizidir. Bu sərmayəçilər üçün əlavə üstünlüklər yaradır. Digər tərəfdən isə sərmayəçilər Azərbaycanda sərmayə mühitinin təkmil olduğunu vurğulayır. Bakıda keçirilən beynəlxalq konfranslara 100-ə yaxın xarici investorla əlaqə yaradılmış, onlarla İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən maşınqayırma və kimya sənayesi komplekslərində, tikinti materialları istehsalında, turizm və s.-də əlverişli investisiya imkanları olduğu ildirilib.

Son vaxtlar ölkədə qeyri-nəft bölməsinin, xüsusilə də aparıcı ixrac potensialının və valyuta gəlirlərinin artırılmasının kəskin zərurəti yaranır ki, bunlar da yalnız xarici investisiyaarın ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrinə daha geniş cəlb olunması ilə mümkündür.

Ölkə iqtisadiyyatı, o cümlədən sənayenin qeyri-nəft bölməsinin dinamik və davamlı inkişafının təmn olunması xeyli dərəcədə dövlətin investisiya siyasətinə

yeni istiqamətlərin daxi edilməsindən asılıdır. Dövlətin investissiya siyasəti ölkənin davamlı iqtisadi artına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına, sənaye və kənd təsərrüfatında yeni exnologiya başlıcaında dərin struktur dəyişikliklərinin əldə edilməsinə, bir sözləmilli iqtisadiyyat möhkəm dayaqqlar üzərində formalaşması və inkişafına yönəldiləlidir. İqtisadi inkişafın hazırki mərhələsində Azərbaycan investissiya siyasətinin yüksək dövlət investissiyası, davamlı və tarazlı iqtisadi artımın təmin oluması, iqtisadi sistemdə var olan olan disproporsiyaların bərpası, eləcə də regionl inkişafın təmin edilməsi kimi prinsiplər üzərində qurulması zəruriliyini başlcalandırməğa çalışanlar heç də yanılmırlar. Nəft gəlirlərinin ölkə iqtisadiyyatda rolu nə qədər yüksək olsa da, davamlı iqtisadi inkişafa digər investissiya resurslarını da hərəkətə gətirməklə nail olmaq mümkündür. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində investissiya prosesinin formalaşmasının ilkin şərtlərinin meydana çıxmasının obyektiv zəruriliyi dövlətin pul-kredit, büdcə-vergı və qiymət siyasəti ilə qarşılıqlı uzlaşdırılan makro-iqtisadi amillərə uyğun olaraq xüsusi mülkiyyət formalarının imkanlarından maksimum istifadə olunması və fond bazarında investissiyanın cəlb olunmasınınəticəsində mümkündür.

Son vaxtlar respublikamızda qazanılan uğurlarla yanaşı, hesab edirik ki, ölkədə dövlətin formalaşmış investissiya siyasəti başlıcaən aşağıdakı başlıca prinsiplərə söykənməklə həyata keçirilməlidir

- investorlarla qarşılıqlı münasibətlərə xeyrxahlıq;
- investorların başlıcaən düzlüyə canatmaları;
- ümumi və şəxsi maraqların balanslaşdırılması;
- investorları bərabər hüquqlu olmalarının təmin edilməsi;
- qəbul edilən investissiya qərarlarında sağlam iqtisadi fikrin təminatı;

Dövlət investisiya siyasətinin ormalaşdırılma mərhələsində aşağıdakı məsələlərin nəzərə alınmasını məsəduyğun hesab edirik:

- firmanın iqtisadi və maliyyə durumu;
- xüsusi və borc vəsaitlərinin yığunlaşdırılması;
- istehsalın əldə olunmuş texniki səviyyəsi;
- dövlət tərəfindən verilə biln güzəştlərin var olanluluğu;
- müxtəlif növlü risklərin sğortalanması şərtləri.

Qeyd etmək lazımdır ki, müsir şəraitdə dövlətin səmərəli investissiya siyasəti

Kapital qoyuluşlarının maliyyəmənbələrinin müyyən olunmasına, resurslardan daha səmərəli istifadə olunmasna, müasir infrastruktur sisteminin yaradılmasına təkan verir. Bunları reallaşdırmaq üçün dövlət tərəfindən müvafiq məqsədli proqramlar işlənilib hazırlanır. Aərbaycan dövlətinin investissiya siyasətinin başlıca məqsədi elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiqi hesabına başlıca fondların yeniləşdirilməsinin və istehsain yenidən qurulmasının həyata keçirilməsinin təmin edilməsidir.

3.2. Qeyri-neft bölməsində ixrac potensialının tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.

Azərbaycanın hazırki iqtisadi inkisaf tendensiyaları və strateji hədəfləri dövlət iqtisadiyyatın daha da saxələndirilməsinin və modernləşdirilməsinin şərtləndirir. Milli iqtisadiyyat bundan sonrakı inkisaf proseslərinin daha səmərəli və optimal təskili üçün bu proseslərin tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, həyata keçirilməsi tədbirləri də vacib şərtlər kimi çıxış edirlər:

- Milli iqtisadiyyat başlıca bazarı iqtisadiyyatlı funksiyaları və fəaliyyət prinsipləri formalasdığından yeni keyfiyyət və kəmiyyət mərhələsinə qalxması prioritetlərinin reallasdırılması;
- Dövlət iqtisadiyyatın baza prinsiplərinin imkan verdiyi yerdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilən yeni iqtisadi inkişaf meyarlarının müəyyənəndirilməsi;
- Müasir texnologiyalar, idarəetmə metodları başlıca inovasiyalasdırılmış iqtisadi inkişaf modelinə keçidin basa çatdırılması;
- Yeni və məhsuldar rəqabətqabiliyyətli ıxracıonümlü firmaların təskili və bu şəbəkələrin genişləndirilməsi;
- Neft-qaz amilindən yararlanaraq və bu bölməun gəlirlərindən bəhrələnərək, dövlətnin qeyrı-neft bölməunun inkişafının intensivləndirilməsi dərəcəsinin əhəmiyyətli səviyyədə artırılması;
- Dövlət iqtisadiyyatın neft və qazla bağlı olmayan potensialının yenidən qiymətləndirilməsi və reallıqlar başlıcaında mühüm meyarların formalasdırılması;
- Qeyrı-neft bölməunun ıxrac potensialının artımına imkan verə bilən iqtisadiyyat bölmələrinin inkişafının dayanıqlılığının təmin ediməsi;
- Qeyrı-neft ıxracının stimullasdırılması, ıxrac potensialının tənzimlənməsinin effektivli mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması, təkmilləndirilməsi istiqamətlərinin müəyyənəndirilməsi və.s.

Akademik R.Mehdiyev bildirir ki, dövlət iqtisadiyyatın müasirləsməsiüçün ümumi prinsiplərlə yanası, iqtisadiyyat davamlı, qeyrı-neft bölməunun sürətli inkişafının təmin edilməsi prinsiplərini də əldə rəhbər tutaraq , Azərbaycanda iqtisadiyyat modernləndirilməsinin bes başlıca istiqaməti müəyyənəndirilməlidir:

1. Milli iqtisadiyyat innovativ inkisafı. Bu istiqamət Azərbaycan şirkətləri tərəfindən müasir texnologiyaların mənimsənilməsini, rəqabətə davamlı məhsul istehsalının təmin edilməsini və ixrac bazarlarının genişləndirilməsini nəzərdə tutur
2. Bazarı təsisatlarının dinamik inkisafının davam etdirilməsi, möhkəmlənməsi və rəqabətin təmin edilməsi;
3. Milli iqtisadiyyat daha da saxlənədirilməsi;
4. İnsan kapitalının keyfiyyətinə nail olunması;
5. İqtisadi artımın yeni mənbələrinin yaradılması üzrə tədbirlərin davam etdirilməsi.

Görkəmli akademiklə razılaşmamaq mümkün deyildir. Biz bildirmisdik ki, iqtisadiyyat saxlənədirilməsi, qeyri-neft bölmə sahələrinin rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması, iləncə qeyri-neft ixraci mənbələrinin genişləndirilməsi mühüm strateji əzifələr kimi çıxış edir və bu sahələrin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi vacibdir. Professor Ə. Nuriyev bu istiqamətdə bir çox tənzimləmə və təkmilləşdirmə mexanizmlərinin reallaşdırılmasını vacib sayır. O qeyd edir ki, qeyri-neft bölmənin səmərəliliyinin, məhsulun keyfiyyətinin, rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını və bütövlükdə qeyri-neft bölmənin özünü maliyləşdirmə sisteminə daxil olmasına tələb var. Digər sozlə desək, müəllif qeyri-neft bölmənin, nəhayət dövlənin başlıca maliyə sənədi olan – Dövlət Bütçə payının artmasını, iqtisadiyyat-neft gəlirlərindən olan asılılığının azaldılmasını vacib hesab edir. Bizim fikrimizcə onun üçün, birinci olaraq qeyri-neft bölmənin ixrac həcmi, gəlirliliyi və artım dinamikasının intensivləşdirilməsi vacibdir. Qeyri-neft ixracının əhəmiyyətli səviyədə artımı reallaşdırmayana qədər, iqtisadiyyat-neft gəlirlərindən olan asılılığın azaldılmasına nail olmaq xeyli çətin vəzifə kimi xarakterizə olunur. Məsələn, əgər dövlətmizin regionlarının inkisaf səviyyəsinin və

maliyə göstəricilərini yırca təhlil etsək, görərək ki, Azərbaycanın əksər regionlarının mərkəzinə ayrılan datatasiyalar və maliyə resursları başlıca öz yerli büdcələrini formaasdırırlar, yəni neft gəlirləri bu prosesdə birbasa başlıca mənbə kimi istifadə olunur. Bu amillər nəzərə alınmaqla, qeyri-neft bölmə potensialının daha çox regionlarda formalaşdırılmasını da başlıca hesab edərək, dövlətin qeyri-neft bölməunun ixracının yeni keyfiyyət, kəmiyyət mərhələsinə çıxarılması, bu sahədəki hədəflərin var olan potensial bazalar başlıca müəyyənəldirilməsi, dövlət proqramlarında, tədbirlərdə qeyri-neft bölməunun ixracının yeni keyfiyyət, kəmiyyət mərhələsinə çıxarılması, bu sahədəki hədəflərin var olan potensial bazalar başlıca müəyyənəldirilməsi, dövlət proqramlarında, tədbirlərdə qeyri-neft ixracı hədəflərinin nisbətən konkretəldirilməsi, dövlət dəstəyi mexanizmlərinin uzun müddətə hesablanmış strateji məqsədlər prinsipi ilə işlənilib hazırlanması, qeyri-neft bölməu subyektlərinin ixrac yönümlü iqtisadiyyata marağının çoxfunksiyalı çoxsaxəli prinsiplər başlıca formalaşdırılması, ixrac əməliyyatları iştirakçılarının fundamental bazar iqtisadiyyatı elementləri başlıca fəaliyyətinin gücləndirilməsi aktualıqı ilə xeyli fərqlənən təkmilləşdirmə və tənzimləmə problemlərindəndir. Dövlət prezidenti İlham Əliyev “Norm” sement zavodunun açılışında demisdir: “Bu zavodun fəaliyyətə başlaması sement istehsalında bütün hədəflərimizə çatmaq üçün bizə imkan yaradır. Çünki bizim başlıca məqsədimiz ondan ibarətdir ki, bu sahədə idxaldan asılılığımızı aradan götürək və nəinki özümüzü tam şəkildə təmin etmək, eyni zamanda, kifayət qədər böyük ixrac potensialının yaradılması da bizim hədəfimiz idi”. Dövlət başçısının bu fikrləri əslində, qeyri-neft bölməu ixracının artırılmasının strateji xəttinin ideoloji başlıcaını və siyasi rəhbərliyin bu sahədə ciddi niyətlərini, hədəflərini ifadə edir. Təsəvvür edək ki, yaxın prespektivdə çoxlu sayda dövlət dəstəyi mexanizmləri, o cümlədən, birbasa olaraq geri qayıtmayan maliyə mexanizmləri ilə dəstəklənən, geniş infrastruktur imkanları yaradılan kənd

təsərrüfatı məhsulları istehsalı və aqraq\ır bölmədə artıq ərzaq məhsulları üzrə dövlət tələbatından əlavə məhsulların istehsalı reallasdırılıb. Bununla bərabər, bu məhsulların keyfiyyət göstəriciləri xeyli yüksəkdir və rəqabət qabiliyyətlidir. Bu zaman dövlətmizin əldə edəcəyi mənfəətin və çata biləcəyi hədəflərin qısa məzmunu belə ola bilər:

- artıq kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına və aqrar bölməə subsidiyalar, datasiyalar ayrılmasına zərurət qalmayıb;
- azərbaycan markalı kənd təsərrüfatı məhsullarının dünya əmtəə bazarlarına çıxışı geniş miqyaslı və həcmli bir səviyyədə formalaşmış;
- dövlətin bütün regionlarında qeyri-neft ixracı potensialının yeni mənbələri yaradılıb;
- neft gəlirləri ilə bərabər dövlətə daxil olan valyuta resurslarında qeyri-neft bölməunun payı dayanmadan artmaqdadır;
- dövlət regionlarının əksəriyyətinin büdcəsi yerli maliyyə resurslarının hesabına formalaşır;
- qeyri-neft bölməunun ixracı dövlət iqtisadiyyatın artım tempinin yeni baslıca və sabit mənbəyinə çevrilib;
- qeyri-neft bölməunun ixrac potensialının genişləndirilməsi Azərbaycan iqtisadi inkişaf səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa imkan verir və dövlətmiz öz iqtisadiyyatı neft-qaz amili asılılığından qurtarmağa nail olub və.s.

Göründüyü kimi, bu vəzifələr və hədəflər heçdə asan həll olunması məsələlər deyildir və hazırda 2020-ci il də daxil olmaqla, həmin istiqamətlər üzrə dövlət iqtisadiyyatın, onun müxtəlif bölmələrinin, o cümlədən qeyri neft bölməunun ixrac təyinatlı sahələrinin davamlı inkişafı, bu proseslərdə yüksək nəticələrin əldə edilməsi və bütövlükdə, Azərbaycanın dünya dövlətləri sırasında sakit və dayanıqlı yer

alması üçün, əvvəllər də qeyd olunduğu kimi dövlət proqramları, tədbirlər planı, strateji hədəflər müəyyənləşdirilmişdir. Professor İ. Əliyev 2010-2014-cü illərdə qeyri-neft sənayesinin inkişaf prioritetlərinə aid edilənləri bildirərkən, regionlarda rəqabət qabiliyyətli və ixrac yönümlü məhsullar istehsal edən, müasir texnologiyalara basılmalı olan firmaların yaradılması, bu ərazilərdə istehsal olunan məhsulların region və dünya bazarlarına ixracına stimül verilməni başlıca prioritet kimi qeyd etmişdir. Daha sonra müəllif bu prioritetlərə aşağıdakıları aid etmişdir:

- qeyri-neft sənaye sahələrinin iqtisadi rayonlar üzrə inkişafının investisiya siyasətində prioritet kimi nəzərə alınması;
- xüsusi iqtisadi zonaların, sənaye parklarının və komplekslərinin yaradılması
- kimya sənayesinin yenidən qurulması və inkişafına nail olunması, onun emal dərinliyinin artırılması
- məsinqayırma sənayesinin inkişafının sürətləndirilməsi, istehsal olunan məhsulların xarici bazarıya çıxarılmasının rəqabət davamlılığının təmin edilməsi, neft-məsinqayırma sənayesinin inkişafının bərpa edilməsi;
- zəngin ehtiyatlara malik ara və əlvan metalurgiyanın inkişaf etdirilməsi;
- yüngül sənayenin inkişafının müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, daxili və xarici bazarlarda bu məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi;
- yeyinti məhsullarının rəqabət davamlılığının təmin olunması;
- dövlətdə yeni və müasir sahə olan nano texnologiyalarının inkişafına nail olunması;
- respublikada kosmik sənayenin inkişafının sürətləndirilməsi;
- gəmiqayırma sahəsində tədbirlərin genişləndirilməsi və bu sahənin inkişaf imkanlarının artırılması;

- elektron ve digər avadanlıqların istehsalının genişləndirilməsi, bu sahədə ixtisaslaşmanın inkişaf etdirilməsi;
- tikinti materialları sənayesinin inkişaf etdirilməsi və.s.

Sübhəsiz, dövlətdə qeyri-neft sənayesinin inkişaf strategiyasının prioritetləri kimi qəbul edilən bu qeyd olunan strateji fəaliyyət istiqamətlərinin hər birinin başlıcaında qeyri-neft ixracının artırılması, ixrac potensialının gücləndirilməsi meyarı yer almışdır. Bu strateji prioritet istiqamətlərlə qeyri-neft ixracı potensialının artırılması, onun tənzimlənməsinin genişləndirilməsi üzrə strateji vəzifələr kiçik fərqlə üst-üstə düşür. Belə ki, qeyd etdiyiz kimi, uzun illər dövlət iqtisadiyyatda formalasmış ənənəvi sahələrin və müasiriqtisadiyyat sahələrinin hər birinin ixrac potensialının , bu potensialı formalasdıan təbii resursların, ilk öncə, obyektiv dəyərləndirilməsi, onun qiymətləndirilməsi, qanunvericilik tərəfindən qiymətləndirilməsi, reallaşdırılması meyanizmlərinin təmilləşdirilməsi vəzifələri özünün vacibliyi ilə seçilir. Tədqiqatı R. Cəfərova qeyd edir ki, respublikamız ərazicə o qədər böyük deyil, lakin bna baxmayaraq faydalı qazıntılar ilə çox zəngindir. Respublikamızda qara, əlva, sərbəst, yüngül və nadir metalların, inaat ve məmulat dasları, alunit, das duzu, bait ve gips yataqları, habelə mineral, termal ve sənaye əhəmiyyətli su sahələri var olndur. Qeyd etmək lazımdır ki, təbii sərvətlərin səmərəsizliklə istifadə olunmasına əti yol verilməməlidir. Bu baxımdan müəllifin fikri ilə razılaşmamaq qeyri mükündür. Azərbaycan öz təbii ehtiyatlarından səmərəli istifadəsinə görə tarixi nəliyyətlər əldə etsə də, bu dövlətnin təbii, mineral resurslarının tam coğrafiyyasın ve potensialını tam əks etdirmir. Bir qrup ekspertlərə görə, dövlətnin qeyri-neft blməu sənaye sahələrinin potensialından ve ixrac imkanlarından səmərəli istifadə olunmur. Məsələn, bildirilir ki, Azərbaycan müasir iqtisadiyyatın xammal yönülyü, emal sənayesinin məhsuldarlığının aşağı olması, yeni amliyə institutlarının iqtisadiyyat emal

senayesinə investisiya yönəldilmələrinə maraqların olmaması\, emal senayesinə xarici investorların iqtisadi marağının az olması kimi problemləri vardır. Bir qrup müstəqil ekspertlər bildirirlərki, Azərbaycanın ixrac neft və neft məhsullarından ciddi şəkildə asılıdır. Bunlarla bərabər, qeyd olunur ki, müxtəlif beynəlxalq qurumlar Azərbaycanda aqrar bölmənin geniş ixrac potensialına və xeyli sayda kənd təsərrüfatı məhsullarına görə dövlətin dünya dövlətləri ilə müayisədə kifayət qədər üstünlüyə malik olduğu fikrindədir.

Bu sahədə yeni kənd təsərrüfatı məhsulları və aqrar bölmədə ixracı məhdudlaşdıran amilləri aradan tədqiqatçı M. Fərzəliyev bunlara texniki geriliyi, modernləşdirmə investisiyalarının aşağı səviyyədə olmasını, alıcılıq qabiliyyətinin aşağı səviyyəsini, marketinq və menecment sisteminin zəif inkişafını, servis xidmətinin olmasını, yerli emal firmalarına kənd təsərrüfatı məhsullarının satış şəbəkəsinin əifliyi, beynəlxalq standartlar baxımdan xarici bazarlara çıxışının məhdud olmasını və sairələri aid etmişdir. Bu istiqamətlərdə müvafiq tədbirlərin reallaşdırılması ilk öncə bu bölmənin ixrac potensialını gücləndirəcəkdir. Bununla bərabər dövlətdə, ərzaq təhlükəsizliyinin etibarlılığının artırılmasında önəmli addımlar atılmış olacaqdır. Qeyd etmək lazım bilinir ki, “2008-2015-ci illərdə AR-da əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”nda 2015-ci il üçün hədəf göstəricilərində dənli bitkilərin məhsuldarlığının 2012-ci ildəki 27,2 s/hektardan 32 s/hektara qədər artırılması və 900 min hektar sahədə dənli bitkilərin əkin sahəsinin optimallaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Həmin ildə dənli bitkilərin ümumi istehsalının 2,8 mln. ton səviyyəsində təmin edilməsi; 940 min ton ət istehsalı (2012-ci il- 275,1 min ton); 2.4 mln. ton süd və süd məhsulları istehsalı (2012-1,7); 8m min ton sənaye üsulu ilə qus əti istehsalı (2012-36,7); 1,3 mlyrd. yumurta istehsalı (2012-1,2); 800 min ton meyvə istehsalı (2012- 809,8) və sairələr nəzərdə tutulmuşdur. Göründüyü kimi, bu dövlət proqramının sonuna

müəyyən hədəflər və istiqamətlər müəyyənəldirilsə də, fikrimizcə, bəzi istiqamətlər üzrə istehsalın artırılmasında və ixrac potensialının gücləndirilməsində mövcu imkanlardan daha səmərəli istifadə etmək potensialı hərəkətə gətirilməmiş alacaqdır.

Qeyrı-neft bölməunun ixrac potensialının təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə mühüm istiqamət kimi çıxış edən məsələlərdən biri də sahibkarlıq subyektlərinin ixrac fəaliyyəti ilə daha səmərəli və məhsuldar məşğul olmaları problemidir. Biz bu barədə tədqiqat materiallarında qeyd etmişdik ki, xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarının xarici bazarıda rəqabət qabiliyyətinin artırılması qlobal dünya bazarı şəraitində xeyli çətinləşmişdir və bu problemə sistemli yanaşma tələb olunur. Dövlət tərəfindən sahibkarlığın dəstəklənməsi mexanizmlərinin çoxsaxəliliyinə baxmayaraq, bu sahənin ixrac potensialının artırılması, stimullaşdırılması üçün daha effektivli istiqamətlərin müəyyənəldirilməsi və gerçəkləşdirilməsi zərurəti qalmaqdadır. Bu sahənin qeyrı-neft bölməunun inkisafında əhəmiyyəti bəllidir və bunlar dövlətin iqtisadi siyasətində daimi olaraq, prioritet istiqamətlər sırasındadır. Bunlarla belə, dövlətdə sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması istiqamətlərində yaxın perspektivdə daha təsirli tədbirlərin görülməsi vacibdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda qeyrı-neft bölməunun ixrac potensialının tənzimlənməsi, təkmilləşdirilməsi istiqamətləri üzrə əsaslıca prioritetlərin, bu bölməun strukturuna müvafiq olaraq müəyyənəldirmə mümkündür. Bu bölməun müvafiq sahələrinin ixrac potensiallarına, onların formalaşması, qanunvericilik bazasının yaradılması, bu sahələrdə ixracın mövcu durumu, faktiki potensialdan qeyrı-səmərəli istifadə hallarının səbəbləri, bu istiqamətlərdə ixrac potensialının artırılması, yolları barədə tədqiqatın strukturuna müvafiq materiallar verilmişdir.

Bunlarla belə biz bir daha qeyri-neft bölməunda ıxracpotensialının bu bölməunun fəaliyyət istiqamətləri üzrə bir qrup təkmilləsdirməistiqamətlərini qeyd etməyi məqsədə uyğun hesab edirik:

- qeyri-neft bölməunda ıxrac potensialının tənzimlənməsinin cari durumunun baza elementlərinin dünya qlobal inkisafı proseslərinə adekvatlığı səviyyəsində təkmilləsdirilmənin aparılması;
- qeyri-neft bölməunun ıxrac potensialının real indiqatorlar baslıcaında gücləndirilməsinin təskili tədbirlərinin intensivləsdirilməsi;
- qeyri-neft bölməu sahələrinin investisiya mühitinin yaxsılasdırılması, xarici investorların bu bölməun sahələrinə gəlməsi tədbirlərinin saxələndiriləsi;
- ıxrac yönmlü sahibkarlıq subyektlərinin rəqabətqabiliyyətliliyinin real qiymətlədirilməsi, zəruri tədbirlərin görülməsi, islək mexanizmlərin tətbiq edilməs;
- xarici icarət dövriyyəsinin, xüsusilə, ıxracın strukturunda qeyri-neft bölməunun payının artırılmasının sürətləndirilməsi üçün prioritet istiqmətlərin reallasdırılması, bu istiqmətlərdə ayrı-ayrı ıxrac eleentlərinin gücləndirilməsinin təmin olunması;
- qeyri-neft bölməunun ıxrac yönümlü senaye sahəsinin inkisafının sürətləndirilməsi, dövlət əstəyi mexanizmləri səmərəliliyinin artırılması, yeni, modern senaye firaləri səbəkəsinin yaradılması;
- ıxrac potensialını gcləndirə biləcək senaye zonalarının, senaye parklarının, senaye məhəllələrikompleksinin dövlətnitəbii ehtiyatları, coğrafi amilləri nəzərə alınmaqla, əskili ve genişləndiriləsi proseslərinin təskili;

- qeyri-neft bölməunda ixrac potensialının yüksəldilməsində xarici investorların iştirakının sürətləndirilməsi, xarici investisiyaların cəlbinin genişləndirilməsi üçün xüsusi iqtisadi zonalar institutunun Azərbaycanın iqtisadi sistemində daxil edilməsinin asə çatdırılması və bu kimi zonaların yaradılmasına başlanılması
- yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik İKT bölməunun inkişafında intensivləşdirmə proseslərini təşkil etmək, bu sahənin dövlət iqtisadiyyatın innovasiyalaşdırılmasında və ixracat təyinatlı yüksək elmtutumlu və kapital tutumlu mal və məhsulların istehsalın həcmının artırılması, xidmətlərin çeşidinin artırılması.
- Azərbaycanın zəngin təbii ehtiyatları potensialını nəzərə alaraq, regionlarda tikə materiallarının ixracının saxələndirilməsi üzrə dövlətmizdəki var olan imkanların dərinləndirilməsi və real ixrac hədəflərinin müəyyənələndirilməsi;
- dövlətdə qeyri-neft ixracında yeyinti sənayesinin son dövrlərdə artan potensialının daha da gücləndirilməsi, bu istiqamətdə tədbirlərin sayının və coğrafiyasının genişləndirilməsi, digər tərəfdən, əhalinin ərzaqla təminatı təhlükəsizliyinə əlavə töhvelər verər və həmçinin ixracın strukturunun diversifikasiyalaşdırılmasını sürətləndirər;
- daxildə güclü tələbatla yanası, ixrac potensialı geniş olan yüngül sənaye sahəsinin yenidən qurulması proseslərinin sürətləndirilməsi, sahənin ixrac yönümlü müəssələrinin yaradılması;
- qeyri-neft ixra potensialının artırılmasında xüsusi rolə olan regionların təsərrüfat suyektlərinin vaxarici ticarət fəaliyyəti iştirakçılarının xarici bazarlarda məvqələrinin möhkəmləndirilməsi, onların maraqlarının müdafiəsinin gücləndirilməsi, bu sahədə effektivli tədbirlərin görülməsi

hesabın regiyonların qyry-neft bölməu ıxrac potensialının artırılmasında fəal istrakının təmin eilməsi ve s.

Tədqiqat sinin strukturua uyğun olaraq, Azərbaycanın qeyry-neft bölməunda ıxrac potensialdan istifadənn tənzimlənməsi problemlərinin bir çox aktual istiqamətlərini rasdırarkən, bu sahədə ıxrac potensialının tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji baslıcalarını, Azərbaycanda ıxrac potensialından istifadənin tənzimlənməsinin təkmilləsdirilməsi istiqamətlərini nəzərdən keçirdik. Tədqiqat isinin materiaları arasdırılan sahə üzrə birçox təklif ve tövsiyələrin irəli sürülməsinə imkan verir.

Nəticə və təkliflər

Diplom işinin mövzusunə uyğun olaraq aparılmış araşdırmalar və təhlil olunmuş statistik göstəricilər ümumi bir nəticə çıxarmağa və müəyyən təkliflər irəli sürməyə imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, diplom işində ardıcıl olaraq qeyri-neft sotorunun nəzəri metodoloji başlıcaları, ölkə daxilində qeyri neft-sektorunda ixrac potensialının artırılması və onun yollarıaraşdırılmış, azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişaf dinamikası və onun maqroiqtisadi təhlili aparılmış, qeyr-neft sektorunun cari dövrdəki durumu və imkanları haqqında məlumat verilmiş, qeyr-neft sektoruna yatırılan investisiyalar və dövlətin bu sahədəki tənzimləmə metodologiyası araşdırılmış və nəhayət qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri haqqında araşdırma aparılmışdır. Tədqiqat o nəticəyə gəlməyəyə imkan verir ki, hal hazırda qeyri-neft sektorunda ixrac potensialının artırılması istiqamətində iqtisadi proseslərə edilən müdaxilələr, dövlət tənzimləmələri və iqtisadi tənzimləmələr müasir dövürdə də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Qeyd etmək lazımdır ki, bunların nəticəsi olaraq Son dövrlərdə qeyri neft sektorunda olan büdcə daxilolmaları öz artım tempi ilə fərqlənir və qeyri neft sektounun ÜDM-dakı payı əvvəlki illərə nisbətdə daha yüksəkdir.

Qeyri-neft sektorunda apardığımız araşdırmalara və tədqiqatlara istinad edərək deyə bilərik ki, bu sektorda ixrac potensialını artırmaq məqsədi ilə ilk olaraq iqtisadiyyat daha sürətli diverfikasiyalaşmasına nail olmaq lazımdır. Bunun üçün bir çox lahiyə və mexanizmlər işlənib hazırlanmalıdır. Qeyd etmək istəyirəm ki, diplom işində başlıca olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatda qeyri-neft sektorunda ixracın həcmnin artırılmasına və bu artımdan səmərəli istifadənin tədqiqinə böyük əhəmiyyət verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. 2011-2015-cü illər üçün qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasına dair tədbirlər planı. AR Nazirlər Kabinetinin Sərəncamı №40, 8 fevral 2011-ci il, Bakı.
2. Abdullayeva S. Qeyri-neft bölməsinin ÜDM-dəpayı gələn ildə 61,5 %-ə qədər yüksələcək. <http://www.sia.az>.
3. Aliyev İ. Ölkədə qeyri-neft sənayesinin inkişaf strategiyası. <http://www.yeniazərbaycan.com> (12.04.2014).
4. Amanova S. Ölkə sənayesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri. <http://www.academia.edu>.
5. Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı. <https://www.stat.gov.az>
6. Aslanzadə İ. A. Dövlət innovasiya siyasətinin formalaşdırılması və sənaye sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi problemləri. İ. e. d. dissertasiyasının Avtoreferatı. AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu. Bakı, 2013.
7. Azərbaycanın xarici ticarəti, 2013. Statistik Məcmuə. Bakı, 2013.-278 s.
8. Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsi. ARDSK. <http://www.stat.gov.az>.
9. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Fərmanı. <http://www.e-qanun.az>.
10. Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında AR Prezidentinin Fərmanı, 14 may 2010-cu il, Bakı.
11. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər).
12. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. <http://www.cbar.az>.